
Bilan et perspectives de la cartographie ethnologique en Europe. Actes de la table ronde, organisée par le Centre d'Ethnologie Méditerranéenne (C.E.M.) et le Département d'Ethnologie de l'Université de Provence, Aix-en-Provence 25-27 Novembre 1982. Numéro spécial de Technologies, Idéologies, Pratiques, vol. 4 no. 1-4 (1982-1983). Aix-en-Provence 1984, Université de Provence. 363 p., talrijke krt., tab., ill.; Ffr. 150.-; ISSN 0181-0545.

In de tweede helft van de jaren dertig stelden A. Dauzat, R. Maunier en A. van Gennep een programma op voor een Franse volkskunde-atlas. Ze sloten daarmee aan bij al bestaande projecten in andere landen, met name in Polen, Duitsland, Zweden en Zwitserland. In die jaren en in de jaren daarna ontwierpen vooral Van Gennep, maar ook M. Maget, L. Febvre, C. Parain en A. Varagnac een groot aantal kaarten. Tot een atlas zou het evenwel niet komen. Toen in de jaren zestig plannen werden gemaakt voor een Europese Atlas was de belangstelling voor de cartografische methode onder de Franse etnologen zelfs zo gering geworden dat de Franse gegevens voor de eerste kaart door de Duitse redacteur moesten worden verzameld. Het congres in Aix-en-Provence, waarvan de inleidingen nu dan zijn gebundeld, was een poging om hierin verandering te brengen. Daartoe kozen de organisatoren voor een zo breed mogelijke opzet. Onder de genodigden bevonden zich, behalve een aantal buitenlandse atlasredacteurs, etnologen, dialectologen, cartografen, geografen, landbouwhistorici, museumdirecteuren en computerdeskundigen. Die keuze had ongetwijfeld een politieke achtergrond. De aanwezige vertegenwoordigers van het Centre National de la Recherche Scientifique, dat straks voor de financiering moet zorgen, in het bijzonder Jean Cuisenier, de invloedrijke directeur van het Musée National des Arts et Traditions Populaires, moesten overtuigd worden van het gewicht van de cartografische weergave van volkskundige gegevens. Toch betwijfel ik, achteraf, of deze keuze de juiste was. Door de veelheid van belangen en gezichtspunten werd te weinig tijd ingeruimd voor de vragen die men eerst zal moeten beantwoorden, voor men zich verliest in de technische details van de uitvoering. Dat zijn de vragen naar de zeggingskracht van de geografische ordening van gegevens (weerspiegelt ze, zoals sommigen willen, een veel oudere situatie of is ze niet meer dan een momentopname?) en naar de betekenis van ruimtelijke tegenstellingen voor de kennis van de samenleving en haar geschiedenis. De vrees van de organisatoren voor oeverloos getheoretiseer had ook kunnen worden weggenomen wanneer ze de deelnemers hadden gevraagd met concrete voorbeelden op een van deze twee vragen te reageren. Misschien was de conclusie dan geweest dat het inzakken van de belangstelling voor ruimtelijke tegenstellingen in Frankrijk na de tweede wereldoorlog niet op zichzelf staat, maar een eerste symptoom was van een veel ruimer verbreid proces van herwaardering van de cartografische methode. Dat de kaart, afgezien van het antwoord op deze vragen, een

uitstekend middel kan zijn om bepaalde problemen zichtbaar te maken, staat overigens voor mij buiten discussie. Wie daaraan nog mocht twijfelen, vindt de bewijzen in deze bundel in de voortreffelijke bijdragen van Françoise Vergneault en Claude Thouvenot.

De organisatoren van het congres, *C. Bromberger*, *D. Dossetto* en *T.-K. Schippers*, schrijven het inzakken van de belangstelling voor de cartografische methode in Frankrijk op rekening van: 1. de voorkeur (in Frankrijk) voor de sociale antropologie en voor de analyse van sociale verhoudingen in kleine verbanden (dorp, wijk, familie), terwijl het accent in het onderzoek elders in Europa vooral lag op de materiële cultuur, traditionele gebruiken, cultuurspreiding en het determineren van cultuurlandschappen; 2. de bekommernis om de eigen identiteit die achter het opsporen van ruimtelijke tegenstellingen aanwezig is en die in Frankrijk, met zijn sterk centralistische traditie en afkeer van regionalistische tendenzen, tot voor kort niet werd aangemoedigd; 3. de wijze waarop de wetenschap in Frankrijk gestructureerd is, waardoor het klimaat voor het opzetten van arbeidsintensieve ondernemingen er minder gunstig is dan elders in Europa; 4. de frustrerende invloed van de dialectologen, die een te beperkte opvatting van de etnologie hadden en pas laat belangstelling kregen voor de sociale dimensie. Deze sociale dimensie missen ze ook in de meeste Europese volkskunde-atlassen, terwijl ze bovendien kritiek hebben op de nonchalante behandeling van de datering en de representativiteit van de gegevens. Wanneer ze dan ook aan het slot van hun inleiding een lans breken voor de oprichting van een data-bank, die de gegevens voor verspreidingskaarten moet leveren, denken ze in de eerste plaats aan statistische gegevens over sociale en economische netwerken (de herkomst van huwelijkspartners, gastarbeiders enz.) en aan de gegevens over de wijze waarop mensen de ruimte beleven, naar het voorbeeld van de Mental maps van P. Gould en R. White (p. 15-39, 5 krt., 1 diagram, 1 stat. overzicht). *Arnold Niederer* geeft karakteristieken van de Atlas linguistique et ethnographique de l'Italie et de la Suisse méridionale (Jaberg-Jud) en de Atlas de Folklore Suisse. Hij besteedt enige aandacht aan het feit dat taalgrens en cultuurgrens vaker niet dan wel samenvallen, met als voorbeeld de door R. Weiss ontdekte 'Reuss-linie', een confessionele grens, honderd kilometer ten oosten van de Frans-Duitse taalgrens, die een aantal zeer verschillende gebruiken markeert. Naar zijn mening zou een dergelijk inzicht in de betrekkelijke betekenis van taal als remmende factor in het proces van cultuurspreiding zonder een volkskunde-atlas niet mogelijk zijn geweest (43-54, 2 krt.). Van de 98 plaatsen in de Zwitserse Jura die tussen 1939 en 1941 door één veldwerker ten behoeve van de Zwitserse Atlas zijn bezocht, zijn er twaalf in 1977 door studenten uit Neuchâtel met dezelfde vragenlijst opnieuw bewerkt. Hun bevindingen, waarvan *Pierre Centlivres* enkele voorbeelden geeft, zijn voor een deel van methodologische aard (inzoverre ze de waarde van de eerder verzamelde gegevens relativeren), voor een deel betreffen ze de veranderingen die zich sindsdien hebben voltrokken. De meest opmerkelijke zijn dat de cultuurgrens tussen arbeiders en boeren vrijwel verdwenen is, maar dat die tussen protestanten en katholieken nog steeds bestaat, dat feesten en gerechten met een oorspronkelijk lokaal of regionaal karakter door promotie (TV, warenhuizen) een algemene, vormeloze verspreiding hebben gekregen en dat het gebruik van de traditionele maten en gewichten buitengewoon hardnekkig blijkt te zijn (55-70, 6 krt., 2 vragenlijsten). *Ingrid Kretschmer* schetst de geschiedenis van de Oostenrijkse atlas, waarbij ze ruim aandacht besteedt aan de problemen die zich hebben voorgedaan en de voorbeeldige wijze waarop die zijn opgelost (71-91). Het artikel van *Soňa Kovačevićová* is te beknopt om een duidelijk beeld te geven van de bijzondere plaats die de Slowaakse atlas temidden van de andere Europese atlassen inneemt, enerzijds door een veel ruimere definitie van cultuur (ook sociale, economische, demografische en communicatieve gegevens zijn opgenomen) en anderzijds door de diachronische opzet, die het mogelijk

maakt de veranderingen in de cultuur in de laatste 200 jaar te overzien. Op grond hiervan onderscheidt zij in Slowakije vier cultuurlandschappen, die hun karakteristieke eigenaardigheden in de eerste plaats ontleen aan hun ecologische verschillen. De belangrijkste algemene conclusie is naar haar mening dat de cultuur in die gebieden tot voor kort een samenhangende structuur vertoonde, waardoor vernieuwingen alleen werden overgenomen wanneer en in zoverre ze konden worden ingepast. Ze ziet in die vaststelling een belangrijke correctie op de theorieën van Naumann en Hoffmann-Krayer (93-104, 6 krt.). Van mijn bijdrage hebben de lezers van dit tijdschrift in het vorige nummer kennis kunnen nemen (105-116, 4 afb.).

Na deze meer algemene bijdragen worden in een tweede afdeling een aantal voorbeelden van het in kaart brengen van cultuurverschijnselen behandeld. *Marie-Louise Tènèze* maakt na een summier overzicht van de theoretische problemen die aan het in kaart brengen van sprookjestypen in de weg staan, enkele kanttekeningen bij de verspreiding, in Frankrijk, van Roodkapje, de Reis naar de Andere Wereld, Blauwbaard, Hans en Grietje, Klein Duimpje, en De Zingende Botjes. Ze ontleent haar gegevens aan de Franse lokale en regionale sprookjesverzamelingen. Ondanks het voorbehoud dat ze daarbij zelf maakt, hecht ze naar mijn mening toch nog te veel waarde aan de representativiteit van dergelijke bronnen, waardoor haar opmerkingen een sterk hypothetisch karakter hebben (119-132, 6 krt.). Ik vermoed dat *Christian Abry* en *Georges Delarue* het met deze kritiek niet eens zullen zijn. Zij keren zich in hun bijdrage tegen diegenen die het stellen (en oplossen) van problemen belangrijker vinden dan het tekenen van verspreidingskaarten en roepen de lezers op om zoveel mogelijk kaarten te tekenen, dan komen de problemen vanzelf. Om te laten zien tot welke verrassingen dat kan leiden geven ze enkele voorbeelden uit Savoie en Dauphiné van overeenkomsten tussen de verspreiding enerzijds van een volksliedje en enkele motieven uit het geloof aan de wilde jager en de weerwolf, anderzijds van dialectvarianten en historisch geworden sociale verhoudingen (133-143, 3 krt.). *Mariano Fresta* laat zien hoe moeilijk het is om de veranderingen die zich de laatste dertig jaar in het mezingen in Toscane voltrokken hebben, in kaart te brengen. Ik kan er, tegen zijn bedoeling waarschijnlijk, alleen maar uit concluderen dat de kaart voor de inventarisatie van zoveel minutieuze details niet het geëigende middel is (145-159, 4 krt., 1 tab.). *Henri Raulin* ziet in de kaart een middel om de resultaten van een onderzoek beknopt samen te vatten met het voordeel dat ze de beschouwer in staat stelt ook van onderzoek in voor hem vreemde talen kennis te nemen. Voorwaarde is wel een uniform tekensysteem. Hij geeft een aantal voorbeelden van de manieren waarop de landelijke architectuur in verschillende atlanten in kaart is gebracht en spreekt zich, voorzichtig, uit voor het gebruik van tekeningen (161-167, 5 krt.). *Laurence Bérard* heeft de ingewikkelde waterhuishouding in een klein gebied bij Lyon in kaart gebracht en komt tot de conclusie dat de kaart de onderzoeker dwingt tot preciseren en beter dan een beschrijving de complexiteit van een dergelijk systeem kan overbrengen (169-184, 12 krt.).

De derde afdeling bevat overzichten van het enquêtemateriaal in het Musée des Arts et Traditions Populaires en van de (volkskunde-)kaarten in de Franse dialectatlanten. In de bijdrage van *J. Cuisenier*, die in het kort de belangrijkste in Frankrijk gehouden enquêtes analyseert, klinkt vooral scepsis door over de bruikbaarheid van deze enquêtes voor het tekenen van kaarten. Daarvoor bevatten ze te veel lacunes en zijn de gegevens te ongelijk van waarde. Een geheel nieuwe materiaalverzameling zou zoveel organisatorische en financiële problemen met zich meebrengen dat hij daarvoor lijkt terug te schrikken, te meer omdat hij betwijfelt of de kaart wel het meest geëigende (statistische) middel is om de complexiteit van de werkelijkheid recht te doen. Zijn voorkeur gaat uit naar een centrale data-bank (191-226,

18 krt., 3 tab.). *J.-C. Bouvier* geeft een overzicht van de staat van voltooiing waarin de reeks Franse regionale dialect-atlassen zich bevinden. Hij staat kort stil bij de principes van het verzamelen en de weergave van de gegevens, bij de betekenis die de kaarten kunnen hebben voor volkskundigen en bij de verfijningen, in het bijzonder in de synthese van de gegevens, die de laatste tijd zijn aangebracht. Ook hij vraagt zich af of de atlas nog wel het meest geëigende middel is om feiten weer te geven, nu we over de mogelijkheden van de computer beschikken (227-241, 5 krt.). *Xavier Ravier* snijdt het probleem van de verhouding tussen woord en zaak aan. Hij meent dat deze duidelijker zichtbaar wordt, wanneer men zich beperkt tot de functionele vormvarianten en hij laat met enkele voorbeelden uit zijn eigen atlas (*l'Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc occidental*) zien hoe hij te werk gaat (243-257, 5 kaartbladen).

In de vierde afdeling zijn de bijdragen bijeengebracht waarin problemen van technische aard worden behandeld. *H. L. Cox* ziet in het gebruik van de computer bij de verwerking van de gegevens van de volkskunde-vragenlijsten een belangrijke tijdsbesparing en staat vervolgens stil bij de technische problemen die het tekenen van kaarten enerzijds met de computer en anderzijds met een plotter oplevert. De laatste verdient verre de voorkeur (263-282, 4 afb.). *Jean-Daniel Gronoff* zoekt het belang van het gebruik van de computer niet zozeer in de tijdwinst (de tijd nodig voor het verzamelen van de gegevens neemt door de hogere eisen die aan de precisering worden gesteld eerder toe, terwijl het coderen en invoeren in de computer eveneens extra tijd vraagt), als wel in de kwaliteit van de analyse (283-290). *Françoise Vergneault* heeft de door F. Boulard verzamelde gegevens over de religieuze praktijken van de bevolking in centraal en West-Frankrijk in de negentiende en twintigste eeuw met kaarten geïllustreerd. Haar voorbeelden vormen een staalkaart van de mogelijkheden die de moderne cartografische en statistische technieken bieden (291-315, waarvan 17 met kaarten en graf. voorstellingen). *Enrica Delitala* laat met een aantal voorbeelden zien hoe zij haar gegevens uit literatuuronderzoek en uit enquêtes over de traditionele cultuur van Sardinië op ponskaarten heeft gebracht. Ze beschouwt dit als een noodzakelijke fase in de totstandkoming van een atlas en betreurt het dat ze er pas in een laat stadium van haar onderzoek mee begonnen is (317-326, 9 ill.).

In de vijfde afdeling tenslotte zijn drie bijdragen opgenomen met specifieke wensen met betrekking tot een eventuele atlas. *François Sigaut* pleit voor een atlas van de Franse landbouw (productie, gereedschappen, technieken) tussen 1750 en 1850 op grond van schriftelijke bronnen. Hij geeft heel globaal aan hoe hij zich de organisatie voorstelt en voegt een overzicht van de te behandelen onderwerpen toe (331-340, 1 krt.). *Claude Thouvenot* heeft veertig kaarten getekend op grond van door hem op 5500 scholen in Elzas-Lotharingen verzamelde gegevens over de voeding. Zijn voorbeelden laten zien dat er in de verspreiding van traditionele gerechten opmerkelijke geografische verschillen zijn, die om een verklaring vragen. In die gevallen is de kaart het aangewezen middel om de problemen te stellen. Hij pleit ervoor om zijn enquêtes uit te breiden over heel Frankrijk en ze aan te vullen met historische gegevens en nieuwe enquêtes, zodat men ook een beeld van de veranderingen kan krijgen (341-351, 14 krt.). *Jean-Claude Bouvier* pleit voor een nauwe samenwerking tussen volkskundigen en dialectologen, zowel op organisatorisch niveau als in het toetsen van elkaars bevindingen. – J.J. Voskuil

Dominique Blanc en Daniel Fabre, twee medewerkers van het Centre d'Anthropologie des Sociétés Rurales in Toulouse, houden zich al een aantal jaren bezig met onderzoek naar orale tradities in Zuid-Frankrijk en Noordoost-Spanje. Beiden hebben eerder gepubliceerd over de relatie tussen volksverhalen en het dagelijks leven op het platteland – een thema dat ook in Le Roy Laduries studie *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc* (1980) uitvoerig besproken wordt. In hun boek over *Le Brigand de Cavanac* houden Blanc en Fabre zich opnieuw bezig met vertellingen en zegswijzen, die echter ditmaal in belangrijke mate teruggaan op een geschreven bron: een in 1894 geschreven, nooit gepubliceerde roman over het leven van *L'Antougnou, le brigand de Cavanac*. De tekst van deze roman neemt bijna de helft van het boek van Blanc en Fabre in beslag.

De roman uit 1894 vertelt hoe in het dorp Cavanac, op enkele kilometers ten zuiden van Carcassonne gelegen, ene Pierre Sourgnès zich in de jaren 1837-1841 ontwikkelde van een vrolijke, graag geziene jongeman en (kleine) grondbezitter tot een door de justitie veroordeelde en door vele dorpelingen gevreesde *outlaw*. *L'Antougnou* – de bijnaam die Sourgnès na de dood van zijn vader van deze had overgenomen – werd verschillende malen veroordeeld wegens mishandeling van zijn moeder, met wie hij in een staat van vrijwel voortdurende ruzie leefde. Na een eerste, korte vrijheidsstraf onttrok hij zich aan aanhouding en werd zo een bij verstek veroordeelde voortvluchtige, die zich echter wel steeds in de nabijheid van Cavanac bleef ophouden en voor zijn voedsel en kleding kon rekenen op de steun van een aantal dorpelingen. Nadat zijn moeder vermoord was – waarvoor hij, opnieuw bij verstek, veroordeeld werd, hoewel sluitend bewijs ontbrak – werd zijn positie steeds moeilijker en kwam het voor dat hij voedsel stal of onder bedreiging opeiste. De naspeuringen van de justitie bleven echter tevergeefs. *L'Antougnou* werd in 1841 vlak buiten Cavanac overmeesterd door twee dorpelingen en in een bloedig gevecht gedood.

In de roman zelf wordt gewezen op een punt dat door Blanc en Fabre eigenlijk verwaarloosd is. De term 'brigand' als aanduiding voor *L'Antougnou* kan misleidend zijn. Het ging hier niet om een rover, maar om een bandiet in de letterlijke zin van het woord, om een vogelvrijverklarde die zonder metgezellen en zonder vaste verblijfplaats zich ophield in een gebied waar een prijs op zijn hoofd stond en waar de gendarmes geïnstrueerd waren zonder aarzeling op hem te schieten als ze hem in zicht kregen.

In hoeverre de roman uit 1894 een goed beeld geeft van de historische werkelijkheid is een vraag die door Blanc en Fabre welbewust is vervangen door een ander en minstens zo interessant probleem. Het gaat hen vooral om de vergelijking en interpretatie van de *verschillende* visies op de zaak *L'Antougnou*. En daartoe behoren naar hun mening niet alleen de visies die naar voren komen in de roman zelf en in de nog steeds levende orale traditie, maar ook het beeld dat geschetst wordt in de contemporaine, vooral door notabele stedelingen gelezen periodieken, en de interpretatie van justitie en bestuurders zoals die te vinden is in de betrekkelijk schaarse archiefbronnen. Deze verschillende weergaven moeten volgens de auteurs juist niet gereduceerd worden tot één 'waar' verhaal. Het gaat hen om de diversiteit en om de informatie die deze verscheidenheid ons kan bieden over de verwachtingen, voorstellingen en stereotypen van degenen voor wie deze geschriften en vertellingen bestemd waren.

Wel onderscheiden Blanc en Fabre drie 'fictions', drie voorstellingen of versies, die ze in verband brengen met de stereotypen en ideaalbeelden van het betreffende publiek. Via rechterlijke archieven en contemporaine periodieken krijgen we een indruk van het beeld

van overheidsfunctionarissen en gezeten burgerij. Hier overheerst het stereotipe van de van kwaad tot erger vervallende ontaarde zoon, die zijn eigen moeder vermoordt en tenslotte zijn leven eindigt als een zwervend, in de bossen levend beestmens, een monster. Geheel in overeenstemming met de negentiende-eeuwse literaire traditie wordt in deze 'fiction' de gruwelijkheid nog aangezet door te benadrukken dat het hier niet ging om een man uit het dorpsproletariaat, maar om iemand die tot een van de grondbezittende families behoorde.

De tweede verdrinking vinden we vooral in de roman en de orale traditie. Hier gaat het volgens Blanc en Fabre om de *bandit raconté*, de vertelde bandiet, wiens biografie aansluit bij regionale verhalende tradities en tevens een beeld geeft van de belangrijkste preoccupaties en voorstellingen van de bevolking in deze streek. Hier treffen we het beeld aan van de heroïsche bandiet – de dorpeling die onrechtvaardig behandeld wordt door de autoriteiten, zijn toevlucht moet nemen tot illegale middelen en zo geleidelijk van gevestigd man tot buitenstaander wordt. Zoals de auteurs opmerken, gaat dit proces in roman en volksverhalen ook gepaard met een ruimtelijke marginalisering: van de kern van het dorp naar de marges en tenslotte naar de verder weg gelegen wilde bossen. Tegelijk vormt l'Antougnou ook de belichaming van de categorie der jonge, ongehuwde mannen aan wie in de Zuidfranse dorpen traditioneel een grotere vrijheid werd toegestaan in taal en optreden dan aan de gevestigde gezinshoofden. Kleine overtredingen en uitdagend gedrag werden van hen in deze fase geaccepteerd, maar bij l'Antougnou vinden we deze kenmerken voortdurend en in excessieve mate. Tenslotte vormt hij in de orale traditie – zowel door zijn spotten met de autoriteiten, door zijn bewapening en door zijn rondtrekken in de bossen vergezeld van zijn hond – een prototypische voorstelling van de stroper. En hierin achten de auteurs hem een werkelijk *sociale* bandiet (in een heel andere zin dan Hobsbawms *social bandit*); als stroper is hij geen werkelijke opstandeling, en al evenmin een beschermer van de verdrukten of uitdeler aan de armen, maar een man die het kleinschalige en bijna verborgen verzet representeert tegen de macht van de grootgrondbezittende dorpsheer.

Een derde 'fiction' vormt de voorstelling van l'Antougnou als 'romantische held'. Deze verdrinking is eveneens te vinden in de roman en legt op nogal burgerlijk negentiende-eeuwse wijze de nadruk op zijn verzet tegen de benauwde dorpsgemeenschap met zijn verstikkende sociale controle en gebrek aan individuele vrijheid. In deze versie ligt de oorsprong van het conflict tussen l'Antougnou en zijn moeder (tussen individu en dorpsgemeenschap) in zijn weigering zich te conformeren aan de gangbare regels: als grondbezitter wil hij trouwen met een vrouw die zelf niets bezit (en die blijkens archiefgegevens bovendien behoorde tot een familie met een reputatie van losbandigheid – een gegeven dat niet toevallig in de roman onvermeld blijft). Liever dan zijn huwelijksplannen op te geven, neemt l'Antougnou zijn toevlucht tot de bossen en ondergraaft daarmee de centrale waarden verbonden met familie en bezit. Hier vinden we dus niet meer de voorstelling van de 'brigand' als voorvechter van de dorpelingen tegenover de autoriteiten, maar het beeld van de eenling die zich tracht te ontworstelen aan de collectiviteit van het dorp.

Het is de verdienste van Blanc en Fabre dat ze op overtuigende wijze deze drie 'fictions' onderscheiden en tegelijkertijd laten zien hoe, in het bijzonder in de roman en de orale traditie, elementen van deze verdrinkingen vermengd zijn. Hoewel enkele retorische zinswendingen te vermijden waren geweest, is er sprake van een duidelijk betoog. In het laatste deel van het boek gaan de auteurs tenslotte in op een thema dat van belang is voor vrijwel ieder onderzoek naar de relatie tussen volksverhalen en historische gebeurtenissen en personen. Het gaat hier om het verband tussen geschreven verhaal en orale traditie. Terecht werpen ze de vraag op waarom over een betrekkelijk onbelangrijke figuur als l'Antougnou – een bandiet zonder metgezellen, een misdadiger zonder spectaculaire misdrijven, een held

zonder heldendaden – nog steeds verhalen de ronde doen, terwijl echte rovers uit de directe omgeving van Cavanac al lang vergeten zijn. Door vergelijking met de wijze waarop de reputatie van Mandrin zich ontwikkelde, komen ze tot een interessante conclusie. Sinds de achttiende eeuw heeft geen (Franse) bandiet, hoe belangrijk ook, meer een hoofdrol gekregen in de volksverhalen, tenzij zijn reputatie bevestiging en ondersteuning vond in *geschreven* teksten; eerst in gedrukte vonnissen en krantenverslagen, dan door de verspreiding van afbeeldingen en portretten en tenslotte door literaire verwerking in de vorm van verhalen of romans. Op hun beurt vormden dergelijke literaire teksten weer een bron van orale traditie, die zich in het geval van l'Antougnou voortzet tot nu toe.

In de slotalinea van dit zeer geslaagde boek spreken de auteurs een vermoeden uit dat zeker nadere overweging verdient. Ze menen dat de centrale rol die bandieten in veel streken in de orale traditie innemen niet zozeer te maken heeft met hun (al dan niet vermeende) rol als 'verzetshelden', maar veel meer met hun positie als bemiddelaars – tussen hun dorp en het gebied daarbuiten, tussen formele justitie en informele dorpsopvattingen en roddel, tussen geschreven tekst en orale traditie, en tussen nationale taal en lokaal dialect. –Florike Egmond.

Bos, W. *Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1971-1983*. Arnhem/ Amsterdam 1984, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek/P.J. Meertens-Instituut. 86 p.; f 16,- + f 2,30. (Verkrijgbaar bij de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Schelmseweg 89, 6816 SJ Arnhem. Ook tezamen met de bibliografie 1960-1970 van B. Wander verkrijgbaar voor f 19,50 + f 4,25).

Deze door W. Bos samengestelde bibliografie is een voortzetting van de in 1971 verschenen bibliografie van de hand van B. Wander, die de literatuur over het boerenhuisonderzoek uit de periode 1960-1970 en de voornaamste literatuur daarover van vóór 1960 bevat. In tegenstelling tot Wander heeft Bos buitenlandse literatuur alleen opgenomen, wanneer daarin verwezen wordt naar Nederlandse gegevens, Nederlandse auteurs geciteerd worden, of een belangrijke methode van onderzoek is gevolgd. De bibliografie is geografisch ingedeeld op provincie, een algemene rubriek gaat vooraf. Een door O.H. Harsema samengesteld overzicht van de belangrijkste archeologische literatuur met betrekking tot de ontwikkeling van de boerderijtypen is in een afzonderlijke rubriek opgenomen. Aan elke titel is een korte annotatie toegevoegd met aantekeningen over inhoud, methode van onderzoek, kwaliteit van het werk, notenapparaat, literatuuropgave en bronnenmateriaal. Een omvangrijk trefwoordenregister vormt de thematische ingang op de bibliografie. Verder zijn er registers op persoonsnamen, aardrijkskundige namen en boerderijnamen. – E.D.

Demos, John Putnam. *Entertaining Satan. Witchcraft and the culture of early New England*. New York/ Oxford 1982, Oxford University Press. XII, 543 p.; ISBN 0-19-503131-8.

Entertaining Satan – één van de omschrijvingen van de halsmisdadige hekserij in New England – is een onderhoudende en belangrijke studie. Als gelukkige vinder van een schat aan gegevens over in hekserijwesties verwikkelde personen en dorpsgemeenschappen weet Demos zijn lezers op meeslepende wijze binnen te voeren in het New England van 1630 tot 1700. Het belang van deze studie gaat echter ver uit boven deze voor Europese onderzoekers benijdenswaardige empirische overvloed. Meer dan tot dusverre in 'heksenstudies' het geval was, biedt Demos een, wat hij noemt, multi-dimensionele benadering, waarin psycholo-

gische en sociologische aspecten van hekserij worden belicht. Minder scheutig is hij met comparatieve analyses: vergelijkingen met Europa en ook met Salem, dat Demos wegens de overvloed van beschikbare studies helaas niet tot zijn studiegebied rekent, blijven nagenoeg achterwege. In het verlengde hiervan kan worden gesignaleerd dat een literatuurlijst ontbreekt, maar dat wèl is voorzien in een appendix met een lijst van bekende hekserijgevallen en in een zaken- en een namenindex.

In de puriteinse New Englandse gemeenschappen van de zeventiende eeuw werd hekserij beschouwd als een straf van God en een les voor het volk. Hekserij was een mogelijke verklaring voor ongeluk, vooral wanneer sprake was van persoonlijk antagonisme. Steevast werd verwezen naar een pact met de duivel, overigens zonder dat de heksensabbat deel lijkt te hebben uitgemaakt van de voorstellingen. Aan de ideeën met betrekking tot hekserij en aan het ruimere kader van magie en religie besteedt Demos duidelijk minder aandacht dan aan beschuldigingen wegens hekserij en de hieruit voortvloeiende gerechtelijke procedures. De Salemprocessen van 1692 en 1693 niet meegerekend, komt Demos tot 93 processen tegen van hekserij verdachten, van wie de meerderheid werd vrijgesproken en zestien de doodstraf kregen. Daarnaast vermeldt hij 26 smaadprocessen, aangespannen door van hekserij betichte mensen die hun naam hoopten te zuiveren. Bij de ondervraging van de van hekserij verdachten werd geen tortuur toegepast, er waren kansen voor verdediging, slechts zelden werd bekend.

Entertaining Satan bestaat uit vier delen: biografie, psychologie, sociologie en geschiedenis. Ieder deel is opgebouwd uit drie hoofdstukken, de eerste twee met uitvoerige case-studies en het derde met een globale analyse van alle gevallen, inclusief een meer systematische behandeling van aspecten of problemen van interpretatie. Van een integratie van de diverse onderdelen is nauwelijks sprake. Dat was ook niet de pretentie van Demos, getuige wat hij schrijft: 'To see all this from *different* sides is to move at least some way toward full and final comprehension.' (p. 15) In het deel biografie gaat het Demos erom wie de heksen waren en waarom ze heksen waren. De typische heks was, om enkele kenmerken te noemen, een getrouwde vrouw van middelbare leeftijd en van relatief lage sociale status, die vaak ruzie maakte en die al eerder was beschuldigd van diefstal of beledigend gedrag. Op de vraag waarom vooral vrouwen van hekserij werden beschuldigd – 80% tegen 20% mannen – komt geen duidelijk antwoord. Demos verwerpt het idee als zouden hekserijbeschuldigingen zijn gehanteerd als sociaal controlemiddel door mannen tegenover vrouwen. Er waren weinig tekenen van een algemeen conflict tussen de sexen. Bovendien werden veel hekserijbeschuldigingen door vrouwen geuit. In het deel psychologie vraagt Demos zich af waarom bepaalde personen zich het doelwit van hekserij voelden en waarom zij anderen daarvoor verantwoordelijk achtten. Het gaat hier om motieven van de slachtoffers c.q. de beschuldigers en om de door hen aan de van hekserij verdachten toegeschreven motieven. Als vanzelfsprekend geeft Demos interpretaties in psycho-analytische termen. Vooral vrouwen van middelbare leeftijd, jonge mannen en adolescente meisjes waanden zich het slachtoffer van hekserij. Ieder van deze categorieën kampte met angst oproepende problemen: de vrouwen met het verlies van hun vruchtbaarheid, de jongemannen met hun onafhankelijk worden, de meisjes met hun groeiende protesthouding tegenover conventie en autoriteit. Hekserijbeschuldigingen dienden als middel om deze pijnlijke ervaringen te begrijpen. 'To identify the source of one's difficulty was, in effect, to put bounds on it and on the anxiety to which it gave rise.' (p. 172) Dat hekserij nieuwe angstgevoelens kon oproepen brengt Demos niet ter sprake. Demos' toepassing van psycho-analytische inzichten roept meer problemen op dan ermee worden opgelost. Behalve de vraag naar de adequaatheid en de reikwijdte van deze allerminst onomstreden inzichten, die Demos zonder meer projec-

teert op 'de' New Englanders, doet zich het probleem voor van de mogelijkheden van empirische onderbouwing.

De benaming van de delen biografie en psychologie zou ten onrechte de indruk kunnen wekken dat het deel biografie geen psychologische elementen bevat en vice versa. Zoals gezegd gaat het eerste deel voornamelijk over de van hekserij beschuldigen, het tweede voornamelijk over de slachtoffers c.q. beschuldigers, die overigens een grondiger psychoanalytische beschouwing te beurt valt dan de eerstgenoemde categorie. Een eveneens wat gekunsteld aandoend onderscheid is dat tussen de delen sociologie en geschiedenis. In het deel sociologie relateert Demos hekserij aan structuren van groepsleven in New England. Hekserij wordt dan opgevat als uitdrukking van spanningen in de groep. Heel boeiend zijn de twee case-studies over Easthampton met het thema van waardenconflict tussen corporatisme, een goede verhouding met de burenen, en hiërarchie ofwel individualisme, en over Springfield met als centrale thema's reputatie en smaadprocessen. Hekserij was een zaak van de kleine gemeenschap, het was een kwestie van verdenking en roddel, beschuldiging en tegenbeschuldiging, toevlucht tot privé magie en/of gerechtelijke processen. Sprekend over ideeën uit de antropologie levert Demos terecht kritiek op functionalisme als wetenschappelijk dogma – hekserij komt tegemoet aan individuele of gemeenschappelijke behoeften, heeft een zeker nut en bestaat bij de gratie daarvan. Dat neemt niet weg dat hij wel functies van hekserij signaleert. Daarbij heeft hij meer oog voor 'positieve' functies zoals versterking van waarden en sociale controle, dan voor negatieve. Voor de New Englanders van de zeventiende eeuw was hekserijgeloof 'functioneel', later had men hieraan minder 'behoefte'. Zo ontkomt ook Demos niet geheel aan het door hemzelf bekritiseerde functionalistische denken.

In het deel over geschiedenis is de centrale vraag waarom hekserij (of: heksenprocessen?) in bepaalde perioden al dan niet voorkwam. Terwijl het geloof in hekserij een continu verschijnsel was, gold dit niet voor de processen, die slechts voorkwamen als andersoortige sociale conflicten, natuurrampen of epidemieën waren beëindigd. Wel signaleert Demos een verband tussen dergelijke problemen en hekserij: de door conflicten of rampen opgeroepen spanningen konden zich ontladen in hekserijbeschuldigingen. Tenslotte waagt Demos zich aan enkele empirische niet al te hecht onderbouwde uitspraken over de beëindiging van de heksenprocessen aan het eind van de zeventiende eeuw.

Zelfs uit de studie van Demos, die over flink wat materiaal kon beschikken, blijkt hoe moeilijk het is een zeker evenwicht tot stand te brengen tussen empirie en theorie. Ook Demos ontkomt niet aan generaliseringsen die zich in de gegeven vorm niet of moeilijk lenen voor toetsing. Dat neemt niet weg dat zijn in tal van opzichten knappe en waardevolle studie een bron van inspiratie kan vormen voor met name nog in Europa te verrichten onderzoek naar hekserij. – Marijke Gijswijt-Hofstra, Universiteit van Amsterdam, 19 oktober 1984.

Driver, Christopher. *The British at table, 1940-1980.* London 1983, Chatto & Windus/The Hogarth press. XII, 212 p.; £ 10,70; ISBN 0-7011-2582-9.

De slechte reputatie die het Engelse voedsel gedurende een aantal jaren na de tweede wereldoorlog vooral internationaal, maar ook nationaal gekend heeft, schrijft Driver toe aan de voor Engeland typerende sociale voedingsongelijkheid, die in de negentiende eeuw extreme vormen aangenomen had, waarbij de band met de Britse voedingstraditie voor de middengroepen en de arbeidende klasse verbroken werd. In een korte inleidende paragraaf schetst Driver hoe de opkomende middenklasse aan het begin van de vorige eeuw uitging van de superioriteit van de Franse keuken en tot kort voor de tweede wereldoorlog Franse,

soms ook Italiaanse koks naar Engeland haalde, van wie uitsluitend overdadige gerechten verlangd werden; de smaak ervan achtte men van minder belang dan de gecompliceerdheid van de recepten. Over de vroegere voedingsgewoonten van het stedelijk proletariaat is weinig of niets bekend; de gezondheid ervan was voor de tweede wereldoorlog echter bijzonder slecht. Hoewel Driver daar geen bewijzen voor aanvoert, neemt hij aan dat dit, behalve aan de bittere armoede, ook te wijten is aan de trek naar de stad, waarbij de traditionele voedingsrelaties verloren zouden zijn gegaan. Het gevolg van een en ander was dat zowel de middenklasse, die door de tweede wereldoorlog van haar huishoudelijk personeel beroofd werd, als de arbeidende klasse zich in de distributietijd van de jaren veertig op een meer verantwoorde wijze hebben leren voeden. De naoorlogse pogingen van enkele individuen en instellingen zoals de 'Good Food Guide' om de Britse voeding vooral in restaurants kwalitatief op een wat hoger niveau te brengen, vonden na moeizaam zoeken verspreide aanknopingspunten in de voeding van de landelijke bevolking en de aristocratie.

Tegen deze achtergrond schrijft Driver vanuit verschillende gezichtshoeken en met journalistieke vaardigheid over veranderingen die de Britse voeding in de laatste veertig jaar heeft doorgemaakt. Aan de orde komen onder andere: de enorme invloed van de immigrantenkeukens in Groot-Brittannië sinds omstreeks 1955 die niet meer weg te denken is uit de Britse cultuur en die, doordat ze zich er niet aan stoort, een bijdrage levert aan de nivellering van de heersende sociale voedingsverschillen; de invloed van de smaak bij voedingsveranderingen die echter van minder belang is dan sociale en economische krachten in de maatschappij; de betekenis en achtergronden van en de reacties op de voedingsmiddelenindustrie; de ontwikkelingen in het restaurantwezen dat na de oorlog nauwelijks voor zijn taak berekend was, en de betekenis van de voeding in verschillende culturen in het algemeen en in Engeland in het bijzonder. Driver constateert dat zich in de afgelopen veertig jaar meer veranderingen op voedingsgebied hebben voltrokken dan in enige periode ervoor. Culinair en vanuit gezondheidsoogpunt bezien is de Britse voeding sterk verbeterd, al bestaan er nog tal van gebreken en tekortkomingen en doen zich nieuwe wantoestanden voor; cultureel gezien kan er bovendien weer van een zekere eigen identiteit van de Britse voeding gesproken worden, die zich vooral bij de middenklasse manifesteert.

Hoewel Drivers belangstelling vooral culinair gericht is, pleit hij herhaaldelijk voor wetenschappelijke studies op voedingsterrein. Met dit werk heeft hij zelf een onderhoudende en inspirerende studie geschreven waaruit veel liefde voor het onderwerp spreekt. Zijn boek, dat op eigen waarnemingen en op literatuur gebaseerd is en dat descriptief van aard is, bevat veel aardige gedachten en hypothesen die echter regelmatig om een diepgaander analyse vragen. – J.J.-v.P.

Eerzamen, F. den. *Het eiland Goeree-Overflakkee. Geschiedenis, volksleven, taal.* Samen-gest. door J. Klepper, Middelharnis [1984], Boekhuis Ariese. 283 p., ill.; ISBN 90-70686-08-2.

Dit boek, waarvan grote delen al eerder in druk verschenen waren, is een streekmonografie in de goede zin van het woord. De beschrijvingen van de gebruikelijke onderwerpen – zoals middelen van bestaan, kerk, geboorte, dood, kleding en spel, merendeels het begin van deze eeuw betreffend – zijn vaak van enkele historische kanttekeningen voorzien waarvoor literatuur en archiefmateriaal werd geraadpleegd. Den Eerzamen, die van 1882 tot 1905 op het eiland gewoond heeft, baseerde zijn werk echter vooral ook op mondelinge en schriftelijke informatie van de eilandbewoners. Bij de behandeling van de verschillende onderwerpen wordt de beschrijving ervan vaak ondergeschikt gemaakt aan de dialectuitdrukkingen die bij de thema's behoren. – J.J.-v.P.

Eloy, Arnold. *De schoorsteenveger. Een terreinverkenning*. Gent 1983, Kon. Bond der Oostvlaamse Volkskundigen. 119 p., 33 afb.

Over herkomst en sociale positie van de schoorsteenvegers in West-Europa, over hun bejegening en rol in de volksverbeelding zijn we slecht geïnformeerd. Het beknopte, voornamelijk inventariserende overzichtswerkje van Eloy kan deze tekorten nauwelijks verhelpen. De voornaamste verdienste van deze terreinverkenning is dat ze gevarieerde gegevens over schoorsteenvegers bij elkaar brengt en daarbij de bronnen nauwkeurig vermeldt. Al deze gegevens zijn gerangschikt in zes hoofdstukjes over respectievelijk de wetgeving inzake de verplichting schoorstenen te vegen, het gereedschap en de kleding van de schoorsteenvegers, de schoorsteenvegers in de volksverbeelding, hun herkomst in vroeger tijd, een geannoteerde naamlijst van schoorsteenvegers te Gent (1836-1914), en tenslotte aard en bestemming van het roet. De systematiek laat helaas op tal van punten te wensen over. Tijd en plaats zijn niet duidelijk afgebakend en evenmin verantwoord. Zoals we kunnen verwachten krijgt Gent – en bij uitbreiding Vlaanderen en België in de negentiende en twintigste eeuw – de meeste aandacht. Voorts bevat de tekst tal van verspreide opmerkingen en afbeeldingen betreffende andere Westeuropese landen. Het tweede zwakke punt in dit boekje is het ontbreken van enige argumentatie. De auteur beperkt zich tot het vaststellen en presenteren van feiten, zonder enige poging tot analyse. Dat is jammer, want vooral de hoofdstukken over de folklore rond schoorsteen, roet en schoorsteenveger, waarvoor de auteur interessante gegevens heeft aangedragen, nodigen tot interpretatie. Waarom brengt de schoorsteenveger eigenlijk geluk? Omdat het in dit boekje geheel ontbreekt aan een theoretisch kader, een verband waarin de gegevens kunnen worden geïnterpreteerd, moet deze vraag wel onbeantwoord blijven. Zoals ik elders heb betoogd (De Gids 1984, no. 8-10), heeft de bijzondere positie van de schoorsteenvegers te maken met hun werk als schoonmaker, als opruimer van vuil. Dit maakt de schoorsteenveger tot een grensfiguur, een bemiddelaar die belangrijke sociale categorieën overbrugt. Het is bekend dat zulke grensfiguren vaak object zijn van ritualisering, taboe zijn, dat hun magische krachten worden toegeschreven en dat ze geluk dan wel onheil kunnen brengen. Dit is uiteraard niet de enig mogelijke interpretatie. Maar het zal duidelijk zijn dat verder onderzoek – ook naar schoorsteenvegers – het niet kan stellen zonder een theoretisch kader. Anders verzanden onze naspeuringen in een zinloos verzamelen van feiten.

Het boekje heeft een bibliografie in voetnoten (p. 93-114) en samenvattingen in het Nederlands, Frans en Duits (p. 116-119). – Anton Blok.

Frijhoff, W.Th.M. *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* Intreerede Erasmus Universiteit Rotterdam. Nijmegen 1984, Socialistische Uitgeverij Nijmegen. 45 p.; ISBN 90-6168-227-4.

De beleidsvoornemens waarmee Frijhoff op 3 mei 1984 het ambt van hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de culturele en mentale aspecten van pre-industriële samenlevingen, aan de Erasmus Universiteit aanvaardde, hebben meer het karakter van een belijdenis dan van een beleidsplan. Wetenschap is voor hem relativerend denken – ook over wetenschap – zowel in de oorspronkelijke betekenis van dat woord: het plaatsen in verband, als in de nu gangbare: het doorprikken van mythen, illusies, ideologieën. Balancerend op de grens van luciditeit en virtuositeit, geeft hij zijn lezers weinig gelegenheid adem te halen. Wie evenwel zijn koelbloedigheid weet te behouden, vindt behartenswaardige opmerkingen over verstening en verandering en over glibberige begrippen als cultuur, mentaliteit en volkscultuur. – J.J.V.

Hangen, Hedwig. *To mien Kinnertied... Zum Wandel ländlicher Wohn- und Lebensbedingungen von Kindern im 20. Jahrhundert. Untersuchung in einem ostfriesischen Dorf.* Leer 1981, Verlag Grundlagen und Praxis. III, 158 p., 39 ill. buiten tekst, graf., tek.; DM 38,-; ISBN 3-921229-28-6.

Hedwig Hangen heeft onderzoek gedaan naar de veranderingen in de leef- en woonomstandigheden van kinderen in het dorpje Theene in Oostfriesland sinds het begin van deze eeuw. Zij heeft daarvoor vier generaties inwoners (99 in totaal, geboren tussen 1901 en 1905, 1920 en 1925, 1940 en 1945, 1960 en 1965) geïnterviewd over die omstandigheden in de tijd dat ze 15 jaar waren. De interviews waren gebaseerd op een vragenlijst over het huis, het aantal kamers, de kinderkamer, het slapen, wassen, eten, werken, spelen en huiswerk maken. Aan de hand van de antwoorden, aangevuld met gegevens uit de literatuur geeft ze een beschrijving van de sociaal-economische situatie in het dorp, de gezinssamenstelling en de woonomstandigheden in deze vier perioden, waarbij ze rekening heeft gehouden met de sociale gelaagdheid. In een laatste hoofdstuk schetst ze de veranderingen die de industrialisering na de tweede wereldoorlog in het tot dan toe hoofdzakelijk agrarische dorp teweegbracht en de weerslag daarvan op het boeren- en arbeidersgezin en op de positie van de kinderen in deze beide milieus. Het beeld dat hieruit naar voren komt, beantwoordt in grote trekken aan het gangbare. De belangrijkste veranderingen doen zich voor bij de arbeiders: verhoging van de levensstandaard gaat gepaard met meer financiële mogelijkheden en vrije tijd. Men richt zich sterk op de levenswijze van de burger in de stad; de zorg voor de materiële uitrusting van het huis en de aandacht voor het kind is vooral gericht op prestige. Het boerenbedrijf wordt door vermindering van arbeidskrachten steeds meer een familiebedrijf. Gebrek aan vrije tijd heeft tot gevolg dat minder zorg kan worden besteed aan de inrichting van het huis. Volgens de schrijfster ontleent de boer zijn status dan ook in toenemende mate aan de omvang van zijn veestapel en aan zijn machines. Er is weinig tijd, dus weinig aandacht voor de belangen van het kind. – E.D.

Heers, Jacques. *Fêtes des fous et carnivals.* Paris 1984, Fayard. 315 p.; Ffr. 75.-.

De vroegste gegevens over het carnaval in de middeleeuwen dateren uit de dertiende eeuw en zijn overwegend afkomstig uit de steden. De intensiteit van de viering bereikt aan het eind van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw een hoogtepunt en neemt vervolgens af na het doordringen van de reformatie. De bronnen waaruit men kan putten worden gevormd door kronieken en rekeningen, verordeningen en raadsbesluiten. Vermeldingen van carnavalsgebruiken zijn daarin niet alleen schaars maar bovendien in karige bewoordingen gesteld (vgl. V.B. 4, 127 voor de bevindingen van Norbert Humburg op dit punt). De enige, voor Europa unieke, uitzondering op deze toestand van de bronnen zijn de vele tekeningen die een beeld geven van het carnaval in Neurenberg in de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw (zie hierover het elders in dit nummer aangekondigde boek van Jürgen Küster). Dat nieuw onderzoek in de archieven onze kennis van het middeleeuwse carnaval veel zal veranderen acht Jacques Heers niet waarschijnlijk. Vermoedelijk heeft hij zich daarom in het hierboven genoemde boek bepaald tot het geven van een synthese van gegevens uit gedrukte bronnen en literatuur. In beknopte vorm heeft hij dat al eerder gedaan in zijn boekje *Fêtes, jeux et joutes dans les sociétés d'occident à la fin du moyen-âge* (Montréal-Paris 1971). De laatste dertig bladzijden daarvan gaan over het carnaval. Zijn recente, nu helaas niet geannoteerde boek bevat in feite een nadere uitwerking van en toelichting op de gedachten die hij al in 1971 ontwikkeld heeft.

Zoals de ondertitel al aangeeft maakt hij een onderscheid tussen 'fêtes des fous' (zotten-

feesten) en 'carnavals'. Gezien een opmerking in zijn eerdere boek, waarin hij het hanteren van deze begrippen 'une simplification abusive' (120) noemt, verbaast deze titel wel enigszins. Ook de term 'fêtes des fous' lijkt niet gelukkig gekozen. Het zottenfeest heeft immers, zoals Heers benadrukt, niets te maken met 'l'exaltation du fou, de la folie' (107), maar moet gezien worden als 'une célébration chrétienne, rituelle, liturgique admise et reconnue par les autorités religieuses et ordonnée souvent avec le plus grand sérieux. Ce n'est ni farce, ni sottie' (136). De keuze van begrippen die gegevens van verschillende aard en herkomst onder één noemer willen brengen heeft echter altijd iets onbevredigends. Als ze tenminste maar lijnen uitzetten in de werkelijkheid, waartegen men de losse gegevens kan afzetten. Die kunnen dan op hun beurt beter begrepen worden.

Als zottenfeesten beschouwt Heers de gebruiken en feestelijkheden op verschillende data in de winter, met 'origines si complexes et si variées' (164), van diakenen, klerken en koorknapen van de kathedrale kerken. Het parodiëren van de liturgie en het kiezen van een eigen bisschop, paus of abt, d.w.z. het omkeren van de hiërarchische verhoudingen, zijn daarvan de belangrijkste kenmerken. Deze feesten lijken alleen voor te komen in Frankrijk en Engeland en in Duitstalige gebieden. Heers besteedt veel ruimte om duidelijk te maken dat deze feesten geen plotselinge uitbarstingen van vrolijkheid waren, maar deel uitmaakten van een cultuur waarin dergelijke frivoliteiten aanvaard waren en hun gewone plaats hadden. In het bijzonder belicht hij de wederzijdse doordringing van de wereld van de geestelijken en die van de leken en het nagenoeg ontbreken van scheidsmuren daartussen. Ook schenkt hij aandacht aan de houding in de middeleeuwen tegenover kinderen en tegenover zwakken en misdeelden. Wanneer men deze aspecten van de mentaliteit erbij betreft kan men het zottenfeest o.a. zien als één rituele vertaling van het vers in het Magnificat: 'Desposuit potentes de sede et exaltavit humiles'. Voor zowel de lagere als de hogere geestelijkheid had het zottenfeest daarom de functie van 'une affirmation spontanée de leur corps social' (188).

Binnen de kathedralen verliep het zottenfeest volgens voorschriften en had het de instemming van de bisschop. Men ging echter ook wel de straat op en dan werden de regels vergeten. 'Ici le prétexte, le support religieux s'estompe presque complètement' (188). Vanuit het gezichtspunt van de kerkelijke overheid begon het feest uit de hand te lopen, het degenereerde, zoals Heers schrijft (107), en werd verboden. Tegen het verlies van dit feest moeten de inwoners van de steden in verzet zijn gekomen. Vanaf de veertiende eeuw kan men zien dat het religieuze kader begint weg te vallen en dat de organisatie van het feest in handen komt te liggen van leken, soms van speciale zottengezelschappen van rijke en aanzienlijke stedelingen. Om dit type feest aan te duiden gebruikt Heers de term 'carnaval'. Deze feesten werden nu niet meer alleen in de winter gehouden maar op verschillende data in het hele jaar. Anders dan bij de zottenfeesten is bij deze carnavals het element van een parodie op de sociale verhoudingen nagenoeg afwezig. Het zijn dan ook geen specifieke feesten meer van lagergeplaatsten. 'Le carnaval est la fête de tous' (243), 'offert à la rue, mais conçue par une aristocratie' (267).

Van de carnavals en zottenfeesten geeft de auteur interessante beschrijvingen en voorbeelden, niet alleen uit West- en Midden-Europa, maar voor de carnavals ook uit Italië en Spanje. Wanneer hij de verschillende gegevens ordent in het hierboven aangeduide schema, wil dat niet zeggen dat hij meent dat de overgang van zottenfeest naar carnaval zich overal als het ware mechanisch heeft voltrokken. Tussen de geschiedenis van beide typen feesten bestaan overlappingen. Het zottenfeest werd gehouden vanaf de dertiende tot in het begin van de zeventiende eeuw, het stedelijke carnaval onstond in de veertiende eeuw. De schaarse gegevens staan volgens hem niet toe een nauwkeurig beeld te geven van de ruimtelijke verspreiding en de chronologische ontwikkeling van deze beide feesten.

Bekijkt men dit boek met in het achterhoofd het eerder genoemde boekje van Heers, de studies van Nathalie Zemon Davis (zie V.B. 4, 45-47) en Martine Grinberg (zie V.B. 2,2, 59) en het tweede hoofdstuk van het boek van Herman Pleij (zie V.B. 6, 159-162), dan ontkomt men niet aan de indruk dat het daaraan niet veel toevoegt. Met andere onderzoekers treedt de auteur niet in discussie. Het boek heeft veeleer het karakter van een eerste inleiding in de materie. Zo gezien is het uitzonderlijk goed geslaagd. Door de meesterlijke verteltrant van de auteur is men niet ver van de illusie de feesten zelf meegemaakt te hebben. Een zin die begint met 'Que l'on imagine' (87) is kenmerkend voor het boek. – J. Helsloot.

Het zal koud zijn in 't water als 't vriest. *Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen.* Tekstuitgave met inleiding en commentaar door Hinke van Kampen, Herman Pleij, Bob Stumpel, e.a. Den Haag 1980, Martinus Nijhoff. (Nijhoffs Nederlandse Klasieken). 240 p., 59 ill.; f26,44; ISBN 90-247-2251-9.

De zeven in deze bundel uitgegeven spotprognostaties of parodieën op jaarvoorspellingen, de enige zestiende-eeuwse die in het Nederlands bewaard zijn gebleven, behoren evenals spotmandementen, spotsermoenen, spotrecepten enz. tot de laatmiddeleeuwse spotliteratuur. De oorsprong van al deze genres moet volgens de inleiders gezocht worden in de middeleeuwse feestviering, waarbij door middel van grappen en parodieën in toneel- en rollenspel traditionele maatschappelijke waarden en instellingen tijdelijk werden omgekeerd met de bedoeling het publiek stoom af te laten blazen. De specifieke functie van de spotvoorspellingen was enerzijds het ontmaskeren van bedrog en onkunde, die op het gebied van de voorspelling veelvuldig voorkwamen, anderzijds het bezweren van de angst voor de rampen die in de jaarvoorspellingen werden aangekondigd, zonder dat overigens het geloof in de principiële juistheid daarvan werd aangetast.

De spotprognostaties zijn overgeleverd in de vorm van leesboekjes, maar veel passages herinneren nog aan oorspronkelijke toneelsituaties. Bij alle teksten geven de uitgevers een korte inleiding met bijzonderheden over de bron. De teksten zelf zijn uitvoerig geannoteerd. Als bijlage is ter vergelijking de serieuze jaarvoorspelling van Willem de Vriese (1555) afgedrukt. Een tweede bijlage bevat de uitleg van de drukker Jan II van Ghelen over een door hem uitgegeven en door het publiek niet als zodanig herkende spotprognostatie (1560). Een bibliografie van buitenlandse spotvoorspellingen vanaf het begin van de boekdrukkunst tot 1473 is als laatste bijlage toegevoegd. De bundel wordt besloten met een lijst waarin astrologische termen worden toegelicht en een glossarium met in de teksten voorkomende woorden, termen en uitdrukkingen. – E.D.

Hexenprozesse. Deutsche und skandinavische Beiträge, hrsg. von Christian Degn, Hartmut Lehmann, Dagmar Unverhau. Neumünster 1983, Karl Wachholtz Verlag. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 12). 242 p., 2 graf., 1 tab.; ISBN 3-529-02461-9.

In 1980 werd in Kiel een symposium gehouden over het thema 'Hexenprozesse in Norddeutschland und in Skandinavien im 16., 17. und 18. Jahrhundert'. De bijdragen van twaalf van de deelnemers verschenen meer dan twee jaar later onder een titel die de lading niet helemaal dekt, omdat, zoals uit de bespreking van de afzonderlijke bijdragen zal blijken, het proces zelf niet altijd hoofdonderwerp van studie was. Het is geen symposium geweest waar door de onderzoekers nieuwe wegen werden ingeslagen. Toch heeft de bundel veel interessants te bieden, al was het alleen maar omdat de merendeels al eerder in de eigen taal gepubliceerde resultaten van het Skandinavische onderzoek nu voor een breder publiek toegankelijk zijn gemaakt.

De inleiding en het eerste artikel, beide van de hand van *Hartmut Lehmann* (p. 9-13 en 14-27), zijn van weinig belang. De inleiding geeft een niet altijd correct overzicht van de verschillende bijdragen en het artikel, dat probeert de situatie rond 1600 in Europa samen te vatten, eindigt met een oppervlakkige poging tot verklaring van de zestiende- en vroegzeventiende-eeuwse vervolgingen. *Ludwig Stockinger* (28-45) en *Dieter Lohmeier* (46-58) presenteren studies over literaire zestiende-eeuwse Noordduitse teksten. Uit beide teksten, resp. de *Simplicissimus* van Grimmelshausen en de *De panurgia lamiarum* van Meigerius, blijkt dat de schrijvers ervan heksten zien als onderdeel van de dagelijkse werkelijkheid, al is er bij Grimmelshausen wel enige distantie waar te nemen. Stockinger ziet het heksegeloof aan het einde van de zestiende eeuw als het product van de angst van de traditionele maatschappij voor nieuwe ontwikkelingen, zoals het verdwijnen van de standenmaatschappij en de opkomst van de empirische wetenschappen.

De enige deelnemer die zich geheel concentreerde op het proces zelf was *Dagmar Unverhau* (59-142). Zij onderzocht de inquisitieprocedure, waarbij de rechtbank zelf het initiatief tot het opsporen van strafbare feiten nam, wel zo'n belangrijke rol heeft gespeeld bij het totstandkomen van de processen als vaak wordt beweerd. Na 45 processen in Sleeswijk-Holstein bekeken te hebben is haar conclusie dat de praktijk gecompliceerder was. Zowel inquisitieprocedure als accusatieprocedure – bij de laatste ging de rechtbank pas na een formele aanklacht aan het werk – leidde tot hekstenprocessen, terwijl ook bij een accusatieproces marteling en doodvonnis voorkwamen.

De Denen *Gustav Henningsen*, *Karsten Sejr Jensen* en *Jens Christian V. Johansen* (143-149, 150-158, 159-166) bestudeerden, in het voetspoor van o.a. Macfarlane, de processen vooral in de context van de sociale verhoudingen binnen een (dorps)-gemeenschap. Alle drie schetsen ze een beeld van een bevolking die gewend was met toverij om te gaan en, wanneer nodig, die te bestrijden. Volgens Jensen werden vooral arme oudere vrouwen beschuldigd, terwijl het initiatief tot de aanklacht door de gevestigde boeren werd genomen. Jensen ziet de reformatie als belangrijkste oorzaak voor het feit dat in de zestiende eeuw de elite ontvankelijk werd voor de beschuldigingen, zodat ze tot hekstenprocessen gingen leiden. Als dit een belangrijke oorzaak geweest is, moeten katholieken een zelfde ontwikkeling van het schuldbesef gehad hebben, gezien de vele processen in katholieke gebieden (zie b.v. Rainer Decker hieronder). Toch wordt, zonder uitzondering, opgemerkt dat er in Denemarken door de autoriteiten terughoudend werd gereageerd. Demonologische beschuldigingen kwamen nauwelijks voor, de inquisitieprocedure werd weinig gebruikt, terwijl vele processen in vrijspraak eindigden. Het totale aantal terechtgestelden, voornamelijk vrouwen, bleef, volgens Henningsen, onder de 1000, het totale aantal processen onder de 2000. Het ophouden van de processen in de tweede helft van de zeventiende eeuw betekende echter niet het einde van het geloof in toverij en hekserij. Henningsen vermeldt nog een volksgericht tegen een heks in 1800. Johansen heeft ook gebruik gemaakt van stedelijk materiaal. Er bleek weinig verschil te zijn tussen stad en platteland. In verhouding werden er evenveel processen gevoerd, terwijl niet alleen op het platteland, maar ook in de stad demonologische beschuldigingen nauwelijks voorkwamen. De inhoud van de beschuldigingen was echter duidelijk gerelateerd aan de directe woonomgeving. In de stad veel beschuldigingen van schade aan handel, beroep en personen, op het platteland veel meer van schade aan vee. Ook Jensen tenslotte besteedt enige aandacht aan de inhoud van het toverijgeloof. In Denemarken speelden 'hulpsduivels' in de vorm van dieren in de beschuldigingen een belangrijke rol. De overige twee Scandinaviërs *Hands Eyvind Naess* (167-171) uit Noorwegen en *Bengt Ankarloo* (172-178) uit Zweden wijken niet erg van de door Henningsen c.s. uitgestippelde lijn af. Naess geeft nieuwe cijfers over het aantal processen in

Noorwegen. Deze liggen hoger (ongeveer 2000) dan tot nu toe werd aangenomen. Ook in Zweden, waar het gerecht zoals in Denemarken tamelijk passief bleef, ontstonden processen uit conflicten op dorpsniveau. Ankarloo benadrukt daarbij nog eens de bredere context waarbinnen zo'n conflict zich afspeelde. Toverijbeschuldigingen boden de dorpsgemeenschap de mogelijkheid om meer algemene maatschappelijke en economische spanningen af te reageren.

Heide Wunder, niet op het symposion aanwezig, doet via deze bundel alsnog een genuanceerd verslag van haar onderzoek in het hertogdom Pruisen (179-203). Meer dan de Skandinaviërs werkte zij haar verklaringen, op het microniveau van de dorpsgemeenschap en op het macroniveau van de grote economische, sociale en mentale veranderingen, uit met behulp van Pruisische gegevens. Een extra element in haar verhaal is het voortbestaan van het geloof van de heidense Pruisen, die pas in de late middeleeuwen gekerstend werden. *Rainer Decker* (204-217) bestudeerde Paderborn en Westfalen, een gebied dat in tegenstelling tot de hiervoor behandelde streken katholiek was. Van terughoudendheid van de autoriteiten was daar vooral in de jaren 1628-1631 geen sprake. Honderden mensen, waaronder een opvallend groot aantal mannen (25%), werden er alleen al in die drie jaar terechtgesteld. De heftigheid van de vervolgingen in die periode, die ook voor andere Duitse katholieke gebieden valt te constateren, is misschien te verklaren vanuit het overwinningsgevoel dat de katholieken op dat moment hadden. De protestanten waren net in de Deense oorlog verslagen, nu was het de beurt aan de heksen. Decker waarschuwt echter voor monocausale verklaringen. *Gisela Wilbertz'* bijdrage is zeer summier. Zij geeft enkele resultaten van een al eerder gepubliceerd onderzoek over het gebied rond Osnabrück. In de stad Osnabrück was het aantal terechtstellingen, zowel in de zestiende als in de zeventiende eeuw een veelvoud van het aantal op het platteland. Personen bleken een grote rol te spelen in de processen. Na het afzetten van burgemeester Pelzer (1638) vonden geen processen meer plaats.

Karl-S. Kramer (222-239) viel met zijn onderwerp het meest buiten het kader van het symposion, maar dat maakte het er niet minder interessant op. Hij hield zich bezig met het geloof in tover en tegen-tover op het Holsteinse platteland in de zestiende tot en met achttiende eeuw. In deze streek zijn maar weinig heksenprocessen gehouden. Zijn materiaal haalde hij dan ook voor het merendeel uit stukken opgemaakt naar aanleiding van smaadprocessen. Het bijzondere van zijn artikel is niet dat hij vaststelt dat het toverijgeloof deel uitmaakte van de dagelijkse werkelijkheid van de, in dit geval Holsteinse, plattelandsbewoners; dat is al eerder, ook op dit symposion, geconstateerd. Kramer gaat verder en beschrijft het toverijgeloof en het functioneren ervan binnen de gemeenschap nu eens als losstaand fenomeen. De heksenprocessen komen pas op de tweede plaats. Hij geeft een overzicht van de belangrijkste toverpraktijken en probeert de kracht van de belediging 'tovenares' of 'tovenaar' te bepalen. Volgens hem waren er nog wel ergere beledigingen, wat erop duidt dat het toverijgeloof in Holstein nog weinig gecriminaliseerd was. Dat Holstein niet geheel geïsoleerd was van de rest van Europa, blijkt uit de toename van de term 'Hexe' na ongeveer 1640, ten koste van de aanduiding 'towersche' en een verandering in de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen die in processen wegens toverij betrokken waren. Dit zijn indicaties dat ook in Holstein het heksenstereotype enigszins ingang heeft gevonden. – H.v.K.

Knüttel, Barbara. *Manns- und Weibskleider in Unterfranken. Nachlassinventare aus den Gerichtsbezirken Dettelbach, Kitzingen, Ochsenfurt und Sommerhausen als Quellen zur Bekleidungsforschung.* Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 15). Würzburg 1983, Bayerische Blätter für Volkskunde. VI, 225 p., 22 graf., 1 krt., 1 ill.; DM 15,-; ISSN 0721-068-X.

In de Ochsenfurter Gau, een landelijk gebied ten zuidoosten van Würzburg, wordt de klederdracht nog steeds door enkele vrouwen gedragen. Barbara Knüttel vroeg zich af of het mogelijk zou zijn de kleding die daar vroeger gedragen werd met behulp van inventarissen te reconstrueren en de veranderingen na te gaan die er in de loop van de tijd in de kleding opgetreden waren. Omdat de Gau zelf niet genoeg inventarissen opleverde, werden ook gebieden die er onmiddellijk aan grensden bij het onderzoek betrokken, zodat er uiteindelijk een in de ogen van de schrijfster werkbare aantal van 278 inventarissen (waarvan 169 bruikbaar voor mannen- en 190 voor vrouwenkleding) verzameld werden uit de jaren tussen 1744 en 1862. Door deze uitbreiding van het bestudeerde gebied werden naast de hoofdzakelijk katholieke Ochsenfurter Gau ook protestantse plattelandsgemeenten en een stad, Kitzingen, waar zowel katholieken als protestanten woonden, in het onderzoek betrokken. Behalve deze geografische driedeling bracht de schrijfster ook nog een sociale driedeling (arm, midden, rijk) aan.

Deze verruiming van het onderzoeksgebied leidde ook tot een verruiming van de vraagstelling. Verschillen tussen de drie gebieden en de drie sociale groepen kregen nu ook de aandacht, wat het onderzoek er zeker interessanter op heeft gemaakt. Een interessante vraagstelling hoeft echter niet noodzakelijkerwijs te leiden tot een boeiende en prettig leesbare studie. De schrijfster is daarvoor te dicht bij haar bronnen gebleven. Per kledingstuk worden alle gegevens die daarover gevonden zijn opgesomd, tot en met slechts in één inventaris voorkomende exemplaren van een bepaalde stof en kleur toe. Door deze overvloed aan details raakt de lezer het zicht op de grote lijnen telkens kwijt. Een uitgebreide samenvatting zou nog veel gecompenseerd hebben, maar is helaas afwezig. Slechts enkele korte slotopmerkingen sluiten het boek af. De belangrijkste daarvan is wel dat Knüttel een duidelijk verschil constateert tussen katholieken en stedelingen aan de ene en de protestanten aan de andere kant. De eersten stonden meer open voor vernieuwingen en legden sneller hun traditionele kleding af. Een opzienbarende conclusie gezien de situatie in de katholieke Ochsenfurter Gau, uitgangspunt van deze studie. Dit uitroepteken moet de lezer echter zelf zetten. Knüttels opsomming van diverse kledingstukken houdt in 1862 op en een poging, een verbinding met het heden tot stand te brengen ontbreekt. – H.v.K.

Küster, Jürgen. *Spectaculum Vitiorum. Studien zur Intentionalität und Geschichte des Nürnberger Schembart-Laufes.* (Kulturgeschichtliche Forschungen 2). Remscheid 1983, Verlag Ute Kierdorf. VI, 355 p., 205 ill.; ISBN 3-922055-87-7; DM 59,-.

In het elders in dit nummer aangekondigde boek van Jacques Heers over het carnaval in de late middeleeuwen lag het accent op de beschrijving van de veranderingen in de uiterlijke vorm van het carnaval. De vraag naar de betekenis of functie van het feest krijgt bij hem naar verhouding minder aandacht. Deze vraag staat daarentegen centraal in het hierboven genoemde boek van Jürgen Küster over de carnavalsoptocht in Neurenberg, de zgn. Schembartlauf. Deze werd, soms met een onderbreking van enkele jaren, gehouden tussen 1449 en 1539. Steunde Heers in zijn boek overwegend op schriftelijke bronnen uit een groot deel van Europa, Küster kon zich beperken tot een onderzoek naar het carnaval in één stad door de uitzonderlijke rijkdom van nu juist iconografische bronnen. Elders zijn deze voor

het carnaval schaars. Van de gekostumeerde figuren die in de optocht meeliepen en van de opgetuigde wagens en sleden die meegevoerd werden is een groot aantal gekleurde tekeningen bewaard gebleven. Ten gevolge van deze unieke bron is het carnaval van Neurenberg wel het best gedocumenteerde en het meest bekende van de middeleeuwen. Jacques Heers heeft zelfs niet gearzeld de Schembartlauf 'une des manifestations "culturelles" les plus marquantes du monde occidental' te noemen (in een artikel in de Revue du Nord 55 (1973) p. 203). Aan het gebruik van deze bron kleeft echter één bezwaar: de overgeleverde tekeningen dateren alle uit de tweede helft van de zestiende tot en met de achttiende eeuw. Ze zijn dus gemaakt in de tijd dat er geen Schembartlauf meer gehouden werd. Inhoeverre zij een werkelijkheidsgetrouw beeld geven van de optochten kan dus niet met zekerheid vastgesteld worden. Onder degenen die deze bron geraadpleegd hebben bestaat evenwel een communis opinio dat de afbeeldingen redelijk betrouwbaar zijn, o.a. omdat men niet uitsluit dat in de tijd van de optochten zelf vervaardigde tekeningen als voorbeeld voor de latere hebben gediend.

Küster is tot nu toe de laatste in een rij van onderzoekers die zich met de Schembartlauf hebben beziggehouden. Hij biedt daarop, zoals te hopen was, een vrijwel nieuwe visie. Zonder twijfel kan men zijn boek polemisch noemen. In het bijzonder keert hij zich tegen het boek van Hans-Ulrich Roller, *Der Nürnberger Schembartlauf. Studien zum Fest- und Maskenwesen des späten Mittelalters* (Tübingen 1965). Het is daarbij niet zonder belang te weten dat Roller geïnspireerd werd door de zgn. historische methode die Hans Moser volgde bij zijn studies van o.a. het middeleeuwse carnaval, en dat Küster een leerling is van Dietz-Rüdiger Moser. Tussen de beide Mosers heeft zich de afgelopen jaren een nogal heftige discussie afgespeeld over de betekenis van het carnaval. Voor een goed begrip van de plaats van het boek van Küster is het dienstig het standpunt van Hans Moser en Roller en daartegenover dat van Dietz-Rüdiger Moser kort aan te geven.

Hans Moser heeft enkele tientallen jaren archiefstukken en gedrukte bronnen doorgenomen om volkskundig interessante gegevens te verzamelen. Hij zag het als zijn taak dit ruwe materiaal toegankelijk te maken. Van zijn studie naar het carnaval in de middeleeuwen bracht hij o.a. verslag uit in zijn bijdragen aan de bundels *Masken in Mitteleuropa* (Wien 1955, p. 93-141), *Fasnacht* (Tübingen 1964, p. 15-41) en *Masken zwischen Spiel und Ernst* (Tübingen 1967, p. 135-202). In zijn onderzoek wil hij nadrukkelijk zo dicht mogelijk bij de bronnen blijven. Van 'eine von Hypothesen bestimmte Auswahl und Kommentierung' (p. 18 in de als tweede genoemde bundel) van feiten wil hij niets weten. Verder verzet hij zich tegen de opvatting dat men uit feiten hun betekenis kan afleiden. In dit verband parafraseerde Roller Josef Dünninger: 'so sagt die Form des Tuns noch nichts über den Sinn des Tuns aus (p. 172). Met een dergelijke uitspraak zou Moser kunnen instemmen. In zijn eerder aangehaalde bijdrage schrijft hij: 'Nur dieser konkrete Sinn ist volkskundlich wichtig, während der abstrakte Sinn, den Theoretiker konstruierten, bloss von wissenschaftlicher Bedeutung sein kann' (p. 18). Karl-S. Kramer, wiens werkwijze sterk met die van Hans Moser overeenkomt, stelde onlangs vast dat 'manche Abhandlung zur Historie der Volkskultur nur noch aus solchen Interpretamenten besteht' (in een artikel in de Kieler Blätter 15 (1983) p. 159; zie V.B. 10, p. 104).

Het boek van Roller draagt het stempel van het hierboven aangeduide gezichtspunt. Hij geeft een nauwkeurige beschrijving van de kleding van de verschillende figuren die in de optocht meeliepen en van de meegevoerde wagens of sleden, de zgn. 'hellen'. Hij waagt zich er niet aan daarvan een interpretatie te geven. De fraaie kostuums zijn 'von irgendwelchen bildlich originellen oder modisch-ästetischen Ideen getragen, die aber darüber hinaus keinen zusätzlichen Aussagewert hatten' (p. 72). Ook de 'hellen' 'lebten nicht von der

Allegoriserung und Symbolisierung', zij dienen alleen tot 'Unterhaltung' (p. 142).

Toch beperken Hans Moser en Roller zich niet alleen tot een opsomming van gegevens. Zij willen wel degelijk een verband leggen tussen de vorm van het carnaval en de maatschappelijke achtergronden waartegen het zich afspeelde. Neurenberg was in de tijd waarin de Schembartlauf gehouden werd een welvarende stad. Uit de archiefstukken blijkt dat de optocht georganiseerd en uitgevoerd werd door de (zonen van) aanzienlijke en welgestelde burgers, met andere woorden de sociale laag die zich wat zijn invloed betrof als de vertegenwoordiger van de stad beschouwde. Roller verklaart nu het houden van deze carnavaalsoptochten uit de 'Wille zur Repräsentation' (p. 8) van deze groepering. De functie, betekenis, zin van de optocht was dat deze aan mensen de gelegenheid gaf zich te vermaken en hun rijkdom te tonen aan hun medeburgers en aan andere steden. Hoewel men zich op deze wijze toch boven het niveau van de blote feiten beweegt, wordt deze stap blijkbaar niet als zodanig gevoeld.

Het kon niet anders of tegen deze opvatting van de richting van het carnavalsonderzoek – Hans Moser maakt b.v. een ferm onderscheid tussen 'Positivisten' en 'Phantasten' (in de bundel *Fasnacht*, p. 35) – moest verzet rijzen. Zou men de werkwijze van Hans Moser en Roller inductief kunnen noemen, die van Dietz-Rüdiger Moser en in zijn voetspoor die van Küster kan met recht als deductief gekarakteriseerd worden. Zij stellen, althans in theorie, eerst een hypothese op en toetsen die vervolgens aan de door hen bijeengebrachte feiten. In verscheidene artikelen heeft Dietz-Rüdiger Moser de afgelopen jaren bekendheid gegeven aan zijn visie op het carnaval (vgl. V.B. 8, 111-112; 9, 128; 10, 196-197). Hij meent dat men in het onderzoek van het carnaval het christelijke karakter van het feest heeft miskend. In de door en door christelijke samenleving van de middeleeuwen kan het carnaval niet anders dan een godsdienstig feest zijn. Aan de hand van de door Augustinus gehanteerde tegenstelling tussen de begrippen 'civitas dei' en 'civitas diaboli', waaraan Moser een groot belang hecht, beschouwt hij het carnaval als een uitbeelding van het laatstgenoemde begrip. De zin van de carnavalsgebruiken lag daarin dat zij de toeschouwers een zondige wereld te zien gaven, waarvan men zich met des te meer kracht diende af te wenden. Hij meent dat zijn empirische studies de juistheid van deze veronderstelling bevestigen. Küster neemt het gezichtspunt van Dietz-Rüdiger Moser geheel en al over. Ook hij beschouwt het carnaval als 'Zeitspanne der Inszenierung einer Gegenwelt' (p. 50), als 'eine didaktisch motivierte Illustration des theologischen Modells' (nl. van Augustinus) (p. 137).

Hij voert daarvoor wel argumenten aan. Carnaval wordt gevierd in de dagen voorafgaande aan de vasten en moet 'deshalb in Zusammenhang mit der liturgischen Komponente des Termins' (p. iv) beschouwd worden. De wagens en sleden die deel uitmaken van de optocht worden een 'hel' genoemd. Deze benaming bepaalt voor Küster mede het uitgangspunt van zijn studie. Een bewijs voor de nauwe band tussen het katholieke geloof en het carnaval ziet hij verder in het feit dat in Neurenberg na de overgang tot de reformatie in 1524 geen Schembartlauf gehouden is (met uitzondering van de allerlaatste in 1539, waarvoor bijzondere omstandigheden golden). Tenslotte meent hij dat eerdere onderzoekers door hun vooringenomenheid de verboden die de kerk tegen het carnaval uitvaardigde onjuist hebben geïnterpreteerd. De kerk verzette zich alleen tegen de uitwassen van de viering of tegen te hoge kosten daarvoor, maar niet tegen het feest als zodanig (zie ook zijn artikel hierover, aangekondigd in V.B. 10, 195).

De strekking van het boek van Küster is geen andere dan het aan de hand van het Neurenbergse materiaal opnieuw demonstreren van de juistheid van het gezichtspunt van Dietz-Rüdiger Moser. De auteur onderneemt een frontale aanval op de door Hans Moser en Roller gevolgde benadering. Hans Moser stond erop dat men 'frei von Vorurteilen in der

Interpretation' (in de bundel *Masken zwischen Spiel und Ernst*, p. 137) te werk moest gaan. Daar stelt Küster tegenover dat hij de verklaring van de Schembartlauf 'aus dem sozialgeschichtlichen Gefüge aufblühenden städtischen Selbstbewusstseins' (p. 161), 'aus dem Selbstverständnis einer sozialen Gruppe' zoals voorgestaan door Roller juist als een 'gefährliches Vorurteil' (p. 19) beschouwt. Wanneer Moser en Roller zoveel waarde hechten aan archiefgegevens en daar eigenlijk niet bovenuit willen gaan, merkt Küster op dat deze nu juist door hun karige inhoud geen uitspraken toelaten over de betekenis die men in de tijd zelf aan het carnaval toekende.

Precies in tegenstelling tot Hans Moser en Roller concentreert hij zich op de uiterlijke vorm van het carnaval. Zoals de ondertitel van zijn boek aangeeft gaat het hem om de 'Intentionalität' van de optocht, waaronder hij de 'Zeichenhaftigkeit' (122) of de 'Konfessionalität' (27) daarvan verstaat. Daarin ziet hij de sleutel tot een goed begrip van het carnaval. Het cruciale punt in zijn betoog is dat in de bronnen, op de tekeningen, deze betekenis van de verschijningsvorm van het carnaval niet wordt medegedeeld. Hij moet daarom uitwijken naar andere bronnen. Als zijn vertrekpunt neemt hij de middeleeuwse allegorese, die hij beschouwt als "bedeutungsgebende Instanz kultureller Phänomene" (28). De vorm van de kostuums van de lopers in de optocht en van de voorstellingen op de wagens en sleden vergelijkt hij in de eerste plaats met de afbeeldingen van soortgelijke figuren en voorstellingen in de beeldende kunst van deze tijd. Hij gaat daarbij uit van de 'Vorbildfunktion der Hochkunst für die Gestaltung des Volksbrauches' (147). In de tweede plaats probeert hij de betekenis van deze voorstellingen te bepalen aan de hand van theologische verhandelingen over de betekenis van symbolen. De betekenis van ieder element in de optocht blijkt dan te bestaan in een allegorische uitbeelding van het kwaad, van de zonde. Men kan Küster niet ontzeggen dat hij een grote inventiviteit en kundigheid ten toon spreidt in het vinden van bronnen die zijn stelling zouden kunnen illustreren. De hierboven aangeduide exercitie wordt in het boek telkenmale herhaald. Steeds staat de uitkomst daarvan bij voorbaat vast. Dit laat niet na bij de lezer een steeds groter wordende irritatie op te wekken. Een interpretatie die zo ruim is dat alle gegevens er zijn in te passen krijgt iets nietszeggends.

Degene die zich het meest tegen een dergelijke interpretatie van het carnaval, waarin Küster Dietz-Rüdiger Moser op de voet volgt, heeft verzet is, dat zal nu niet verbazen, Hans Moser geweest. In twee artikelen heeft hij zijn bezwaren uiteengezet (zie V.B. 9, 129; 11, 85). Kort en bondig beschouwt hij deze werkwijze als 'ein Kabinettstück abstruser Brauchinterpretation' (p. 19 van het laatstgenoemde artikel). Hij staat in deze afwijzing niet alleen getuige de commentaren van enkele andere Duitse volkskundigen (o.a. Hermann Bausinger) (vgl. V.B. 10, 198). Al eerder zag Martine Grinberg het stedelijke carnaval in de late middeleeuwen als een 'fête non chrétienne par excellence' (p. 231 van haar in V.B. 2,2, 59 genoemde artikel). Ook Jacques Heers benadrukt in zijn boek *Fêtes des fous et carnavaux* dat bij dit carnaval het godsdienstige element ontbreekt.

De bezwaren concentreren zich eigenlijk op één wezenlijk punt: de afwezigheid van bronnen op grond waarvan men deze actieve rol van de kerk bij het carnaval zou kunnen aantonen. Volgens de theorie zou de kerk daar toch duidelijk voor uit moeten komen en zou deze houding evenmin tijdgenoten onopgemerkt moeten zijn gebleven. Wat dit laatste betreft erkent Küster dat wij niet weten wat het publiek dacht bij het zien van de Schembartlauf. Moeilijker wordt zijn stelling wanneer hij eveneens schrijft: 'In welchem Masse das Wissen um die Absichten der Kirche bei den Ausführenden der Fastnacht verbreitet war, ist ungewiss' (180). Karakteristiek voor zijn betoog is dat hij daarop evenwel onmiddellijk laat volgen 'Jedenfalls' enz. Hiermede komt de zin van het vergelijken van elementen van het

carnaval met de christelijke symboliek – de hoofdmoot van zijn boek – toch op zeer losse schroeven te staan. Küster noemt echter wel een bron waarop hij zich in het bijzonder beroept, de 'scheinpartspruch' uit 1548 van Hans Sachs, waarin inderdaad een allegorische interpretatie van de optocht wordt gegeven. Afgezien van de problemen bij het gebruik van deze bron – de naar het protestantisme neigende Sachs dacht b.v. volgens Küster 'onbewust' (156) nog katholiek – kan het niet zo zijn dat men op grond van zo'n smalle en dubieuze basis zulke verstrekkende gevolgtrekkingen maakt. Door zijn eenzijdig uitgangspunt heeft Küster evenmin oog voor de mogelijkheid dat de kerk wel positief stond tegenover bepaalde 'didactische middelen' zoals godsdienstige toneelspelen, maar een gebruik als het carnaval daarmee niet op één lijn wenste te zien.

Een ander belangrijk bezwaar is dat Küster de Schembartlauf goeddeels isoleert van zijn sociale context en van de tijd waarin hij gehouden werd. Ondanks het eveneens in de ondertitel opgenomen woord 'Geschichte' ontbreekt bij hem dit historisch perspectief. Hij meent daarentegen dat de optocht 'weit entfernt war von der Anpassungsfähigkeit moderner Karnevalsumzüge an jeweilige politische und kulturelle Situationen. Der Schembartlauf war inhaltlich und formal traditionelles Gut. Ihm lagen in 14. und 15. Jahrhundert entwickelte Vorstellungsmuster zugrunde' (156). Wanneer in de optocht b.v. voorstellingen van olifanten of Turken voorkomen, worden zij door Küster prompt theologisch geïnterpreteerd. Daartegenover stelt Nathalie Davis, naar aanleiding van een verwijzing naar Turken in het carnaval in Rouen in 1536: 'Real life was always deeply embedded in these carnivals' (op p. 100 van haar in V.B. 4, 44-49 besproken boek). En ook Jacques Heers meent in zijn eerder genoemde boek dat men de betekenis van de middeleeuwse carnivals-optochten alleen maar kan nagaan 'par rapport aux modes précises et aux préoccupations du moment' (p. 297).

Dat Küster zijn onderzoek is begonnen met een veronderstelling is een geheel aanvaardbare procedure. De bezwaren daartegen van Hans Moser gaan in principe niet op. De deductieve methode staat of valt echter met de ontvankelijkheid van de onderzoeker voor de meerduidigheid van de bronnen. Uit de monomane wijze waarop Küster zijn onderzoek heeft uitgevoerd kan men niet anders afleiden dan dat het hem daaraan ontbroken heeft. Daardoor overtuigt zijn boek niet en ontkomt men niet aan de conclusie dat het de bezwaren aangevoerd tegen de interpretatie van het carnaval door Dietz-Rüdiger Moser niet kan wegnemen. – J. Helsloot.

Kultur der einfachen Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Hrsg. von Richard van Dülmen. München 1983, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 261 p., 17 ill., 7 tab.; DM 48,-; ISBN 3-406-09265-9.

Naar eigen zeggen geïnspireerd door de studies van Keith Thomas, Nathalie Z. Davis, E.P. Thompson en Carlo Ginzburg hebben zes jonge historici getracht een tot nu toe nauwelijks belicht onderdeel van het Beierse verleden, de traditionele leefwereld van de onderste lagen van de bevolking, voor het voetlicht te halen.

In de inleiding, van de hand van Van Dülmen, waarin de resultaten van de onderzoeken worden samengevat, wordt sterk de nadruk gelegd op het globale en het onveranderlijke. Beieren wordt in de bestudeerde periode – ongeveer 1600 tot ongeveer 1900 – gezien als een ongedifferentieerd geheel waarin slechts twee groepen een rol spelen, de elite en het volk. De kloof tussen de denkbeelden van de elite en die van het volk is in die tijd zeer groot. Voor de elite zijn sociale status en bezit de overheersende normen, bij het volk draait alles om de erecode. Rituelen hebben bij het handhaven van die erecode een zeer belangrijke functie. Ze

dienen om de mensen te waarschuwen bij het doorbreken van de code en de beschermen de gemeenschap, omdat erger wordt voorkomen, tegen ingrijpen van buiten af. De leefwereld van het volk bleef tamelijk ongeschonden tot de industriële revolutie. Pas dan is er sprake van een wezenlijke aantasting.

Bij nadere bestudering van de afzonderlijke artikelen blijkt dat het door Van Dülmen geschetste beeld aanzienlijk genuanceerd wordt. Dit heeft alles te maken met het feit dat de schrijvers hebben geprobeerd zich zo veel mogelijk op bronnen te baseren. Al wordt in vier van de zes bijdragen naar mijn smaak op overtuigende wijze aangetoond dat de wereld van de Beierse plattelanders wel degelijk zeer verschillend was van de onze, toch blijkt tegelijkertijd dat die wereld beslist niet statisch was, maar bloot stond aan verandering en sociaal zeker enige schakering vertoonde.

In het stuk van *Hermann Heidrich* (p. 17-41) worden het huis en de grenzen ervan behandeld. Het artikel valt in twee delen uiteen. In het eerste deel wordt aan de hand van verordeningen en processtukken de positie van het huis als privé domein onderzocht. In de zestiende en zeventiende eeuw wordt keer op keer vastgelegd dat de huisvrede gerespecteerd dient te worden. Niemand mag zomaar een huis binnendringen. In de praktijk blijken daar uitzonderingen op te zijn. Als een bewoner van een huis iets heeft gedaan dat tegen de erecode indruist, is het de dorpsgemeenschap toegestaan de huisvrede te verbreken. Wel moeten daarbij duidelijke regels in acht genomen worden. In het tweede deel komt het interieur van het huis aan de orde. Hierbij is gebruik gemaakt van boedelinventarissen. Opvallend is de grote uniformiteit van de Beierse boerenwoningen. Pas bij de bouw van huizen met twee verdiepingen, die vanaf het begin van de zeventiende eeuw op het Beierse platteland beginnen te verschijnen, ontstaat er op de tweede verdieping een vertrek waar meer plaats is voor individuele smaak. Ook uit het artikel over vechtpartijen in het Landesgericht Starnberg in de zestiende tot en met de achttiende eeuw van *Bernhard Müller-Wirthmann* (79-111) blijkt de grote rol die de erecode speelde in de dorpsgemeenschap. De houding van de overheid ten opzichte van die vechtpartijen veranderde in de loop van de tijd echter sterk, zo blijkt uit de processtukken. Beperkt de overheid zich in de zestiende eeuw tot het behandelen van die gevallen waarbij een van de partijen zelf het initiatief tot een rechtszaak neemt, in de achttiende eeuw treedt zij veel strenger op. Rechtszaken worden dan begonnen op instigatie van de politie en eindigen vaak met straffen voor de betrokken partijen, dit in tegenstelling tot de rechtszaken in de zestiende eeuw, toen een regeling waarbij de eer van de betrokkenen recht werd gedaan voldoende was. *Rainer Beck* (112-150) belicht de erecode vanuit weer een andere hoek, die van de seksualiteit binnen de traditionele dorpsgemeenschap. Cijfers, door hem verzameld over de buitenechtelijke geboorten in enige Beierse dorpen, laten een opmerkelijk verloop zien. Aan het eind van de achttiende eeuw begint het aantal buitenechtelijke geboorten drastisch te stijgen. Daling treedt pas weer op in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit verschijnsel is in meer gebieden in Europa geconstateerd en wordt vaak in verband gebracht met een verandering in het seksuele gedrag. Volgens Beck heeft het echter veel meer te maken met het verdwijnen van een erecode die er omtrent dat gedrag bestond. Beck besteedt veel aandacht aan het reconstrueren van die erecode – kort gezegd: seksuele omgang voor het huwelijk is toegestaan, mits de zekerheid bestaat dat bij zwangerschap tot trouwen wordt overgegaan – en relatief minder aan de oorzaken van het verdwijnen ervan. Duidelijk is wel dat hij daar kerk en staat voor verantwoordelijk stelt, die al in de zestiende eeuw een campagne startten met als doel de nieuwe norm – seks alleen binnen het huwelijk – bij de bevolking ingang te doen vinden. In de bijdrage van *Helga Ettenhuber* (180-207) tenslotte staat de verandering van een traditioneel gebruik, in dit geval het volksgericht (charivari) centraal. Zij toont aan

dat het volksgericht aanvankelijk gebruikt werd om dorpsbewoners die zich niet aan de regels van de gemeenschap hielden weer op het rechte pad te brengen. Deelnemers waren toen bijna uitsluitend jonge ongetrouwde mannen. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelt het volksgericht zich meer en meer tot een middel van de dorpsgemeenschap om zich te uiten tegen de steeds groter wordende overheidsinvloed. Ook oudere mannen behoren nu tot de deelnemers.

De overige twee artikelen gaan niet over het Beierse 'volk' maar juist over de Beierse 'elite'. Het 'volk' is er wel in aanwezig maar slechts als lijdend voorwerp. Heel direct in de bijdrage van *Wolfgang Behringer* (42-78) waarin enige heksenprocessen in München rond het jaar 1600 worden behandeld. Het blijkt dat daar in het tweede decennium van de zeventiende eeuw een met veel energie begonnen proces eindigt met de vrijspraak van de meesten van de beschuldigten. Dit was gedeeltelijk te danken aan het hardnekkig verzet van enigen van de beschuldigten, maar nog meer aan de scepsis bij een deel van de rechters en andere, hogere, instanties. Met de bronnen in de hand laat Behringer zien dat een meerderheid bevreemder was voor een massaproces, waarbij ontelbaar veel slachtoffers zouden vallen, dan voor het heksengevaar. Gedwongen tot nadenken tijdens dit proces, begint men al lang voor de Verlichting onderscheid te maken tussen het alom voorkomende geloof in toverij en de demonologische hekserij. Overheidsoptreden tegenover het volk is ook het onderwerp van het artikel van *Angelika Baumann* (151-179). Zij constateert een verandering in de houding van de overheid ten opzichte van de armen. Vanaf 1800 probeert men deze mensen onder controle te brengen en hun arbeidskracht ten goede te doen komen aan de staat.

Samenvattend kan gezegd worden dat het veelvuldig en gedegen bronnengebruik de bundel heeft gered. Hierdoor is het beeld van het Beierse platteland dat uit de studies naar voren komt heel wat dynamischer dan de inleiding doet vermoeden. In een breder kader geplaatst wordt dit beeld echter nauwelijks. Bij een verklaring van de geconstateerde verschijnselen en veranderingen komt men over het algemeen niet verder dan het optreden van grootheden als 'grotere overheidsinvloed' of 'de industriële revolutie'. Een laatste opmerking geldt voor de eer die Thomas c.s. ten deel valt. Zonder iets te willen afdingen op hun kwaliteiten, lijkt het me dat de inspiratie ook dichterbij huis gezocht is, nl. bij Karl-S. Kramer. Kramer staat een bijna identieke benadering van de plattelandscultuur voor, schenkt aandacht aan dezelfde onderwerpen, en werkt bijna uitsluitend op basis van archiefmateriaal (zie VB 1,1 (1975) p. 53-57). Uit de noten blijkt ook dat Kramer veelvuldig geciteerd wordt, een plaats in de inleiding heeft hij daardoor echter niet kunnen verwerven. – H.v.K.

Lucassen, Jan. *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900.* Gouda 1984 (te bestellen door overmaking van f59,50 op postrek. 5556459 t.n.v. J. Lucassen te Gouda). 406 p., 25 ill., 14 tab., 3 graf., schema's; ISBN 90-9000601-X.

In zijn boek (tevens proefschrift RU Utrecht) behandelt Jan Lucassen het verschijnsel trekarbeid in Europa van 1600 tot 1900. Onder trekarbeid verstaat hij de verrichting van arbeid op zo'n grote afstand van de woonplaats dat terugkeer naar huis wordt beperkt tot één maal per week of minder. Uitgangspunt van de studie is de analyse van het Noordzee-systeem rond 1810, d.w.z. de trekarbeid in het gebied bestaande uit de kuststreek van het Kanaal en de Noordzee tot Denemarken en bepaalde streken in het achterland, die maximaal 200 à 300 kilometer ten oosten hiervan gelegen waren. Rond 1810 ondernamen ca. 30.000 mensen, overwegend mannen, jaarlijks een vaste reis in de richting van de kust en naar de hoogveengebieden om er als seizoenarbeider te werken. Een voorbeeld zijn o.a. de

Hannekemaaiers: Oostfriezen en Westfalers die zich in Friesland en Holland als grasmaaiers verhuurden. In Nederland leverden de zandstreken en bepaalde delen van het rivierengebied arbeidskrachten. Brabanders trokken naar de Langstraat om er te hooien; daarna gingen ze eventueel naar Holland om daar nog te helpen.

De belangrijkste bron van Lucassen zijn de inlichtingen die de regering van het Franse Keizerrijk omstreeks 1810 over trekarbeid inwon. De reden was dat de regering meer inzicht wilde hebben in dit verschijnsel, omdat het er mede de oorzaak van was dat het aantal recruten dat voor de dienstplicht opkwam lager was dan waarop zij rekende. De enquête werd ook uitgevoerd in de bij Frankrijk ingelijfde gebieden. De resultaten van de analyse van de enquête werden door Lucassen getoetst aan andere Europese trekarbeidsystemen en aan het ontstaan en verdwijnen ervan.

Alhoewel Lucassen zijn onderzoek vanuit een economische invalshoek behandelt, is zijn boek in volkskundig opzicht niet zonder belang. Bij de bespreking van de verschillende soorten werkzaamheden, waarin trekarbeiders werden aangetroffen, roert hij volkskundige aspecten aan zoals de gebruikte werktuigen, voeding en plechtigheden. Ik volsta met enkele voorbeelden. In het Noordzeegebied lijkt de zicht bij uitstek het instrument te zijn geweest van de trekarbeiders die voor de graanoogst werden ingehuurd. Lucassen wijst daarbij in de eerste plaats op het arbeidsbesparende effect van het gebruik van de zicht. Een ander voorbeeld betreft vieringen. De voltooiing van een karwei was vaak aanleiding tot een feestelijkheid. Zo trakteerden de boeren hun maaiers na afloop op spekpannekoeken en een borrel. Een laatste voorbeeld is een inwijdingsritueel. Dit kwam voor in de veenderijen; zowel nieuwe arbeiders als opzichters moesten het ondergaan. Een nieuwe opzichter moest zijn maatstok, die diende om de hoeveelheid vergraven veen te bepalen, in de hoogte steken met daaraan zijn zakdoek bij wijze van vlag vastgebonden. In die houding hoorde hij toespraken en liederen van de arbeiders aan. Daarin werd hij niet alleen op zijn plichten gewezen, maar werd ook het sociale verschil tussen de arbeiders en hun heren benadrukt. De plechtigheid werd besloten met de ronddeling van jenever, die door de opzichter werd aangeboden.

Zoals gezegd is Lucassens boek geen volkskundige studie. Dat betekent niet dat de volkskundige informatie moeilijk te vinden is. Door de indeling is het boek makkelijk toegankelijk. – Jeroen van Staveren.

Mannheims, Hildegard [und] Klaus Roth. *Nachlassverzeichnisse. Internationale Bibliographie. – Probate inventories. International bibliography.* Münster 1984, F. Coppenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 39). XIV, 143 p.; DM 14,80; ISBN 3-88547-285-6.

Deze bibliografie heeft tot doel de grote en snelgroeïende hoeveelheid Amerikaanse en Europese literatuur op grond van en over boedelbeschrijvingen toegankelijk te maken voor historici, volkskundigen en andere geïnteresseerden. Het initiatief daartoe is genomen tijdens een in 1980 in Wageningen gehouden congres over het gebruik van de boedelbeschrijving bij historisch en landbouwhistorisch onderzoek.

Behalve literatuur over de mogelijkheden van en studies die gebaseerd zijn op deze bron zijn ook edities van boedelbeschrijvingen opgenomen. De titels zijn geografisch geordend. De rubrieken algemene werken en bibliografieën gaan vooraf. Er is een alfabetisch register op auteursnamen. Men heeft er zoveel mogelijk naar gestreefd elke titel m.b.v. coderingen te voorzien van bijzonderheden over het aantal gebruikte of uitgegeven boedelbeschrijvingen, het land, de streek of de plaats van herkomst, de sociale groepen en de periode waarop ze

betrekking hebben en de richting van het onderzoek. Overigens zijn deze specificaties lang niet overall aangebracht. Bij de Engelse, Nederlandse en Belgische titels ontbreken ze bijvoorbeeld. Slechts een klein aantal Europese landen is in de bibliografie vertegenwoordigd. Het zwaartepunt ligt op de Scandinavische en de Duitstalige landen, Engeland en Frankrijk. Verder is Nederlandse, Belgische en Italiaanse literatuur opgenomen. Voor de overige landen was het niet mogelijk medewerkers te vinden. Hoewel de samenstellers erop wijzen dat er geen volledigheid kon worden nagestreefd, is Nederland met vier titels wel heel slecht vertegenwoordigd. Eén van deze vier heeft bovendien nog betrekking op België (P. van de Walle, Een eeuw landbouw in het Veurnse), terwijl ik onder België drie Nederlandse publicaties aantrof (twee van A. Hallema over Franeker (en niet Franeken) en het artikel van Z.W. Sneller over Twente).

Ik geef hieronder ter aanvulling een lijstje met titels van de belangrijkste Nederlandse studies die gebruik maken van boedelbeschrijvingen en in deze bibliografie niet hadden mogen ontbreken.

- Baars, C. *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*. 2 delen. Wageningen 1973. (Proefschrift).
- Baars, C. *Boekhoudingen van landbouwbedrijven in de Hoeksewaard uit de zeventiende en achttiende eeuw*. - A.A.G. Bijdragen 19 (1975) p. 3-135.
- Bree, J. de. *Kostuum en sieraad in Zeeland*. Lochem 1967.
- Bree, G.W.G. van. *Steenbergen in de Middeleeuwen. Landbouw, veeteelt en productie*. (Publikaties van het Archiveriaat 'Nassau-Brabant' 18). Zundert 1972.
- Dijk, M. van. *Spel- en speelcultuur in de negentiende eeuw. Een onderzoek naar vrijetijdsrelicten in boedelinventarissen*. - Volkskundig Bulletin 9 (1983) p. 53-81.
- Doelman, E. *De bruikbaarheid van boedelbeschrijvingen voor het onderzoek naar beschilderde meubelen*. - Volkskundig Bulletin 9 (1983) p. 82-90.
- Dubbe, B. *Het tingietersambacht te Deventer*. - Versl. en Med. v.d. Vereniging tot Beoef. v. Overijsselsch Regt en Geschiedenis 77 (1962) p. 37-148.
- Janse, H. *Een woonhuis in Twisk*. In: Vriendenboek voor A.J. Bernet Kempers aangeboden door de 'Vereniging vrienden van het Nederlands Openluchtmuseum' ter gelegenheid van zijn afscheid van het museum. Arnhem 1971, p. 30-37.
- Koolbergen, H. van. *De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw*. - Volkskundig Bulletin 9 (1983) p. 3-52.
- Meertens, P.J. *Hinterlassenschaftsinventare aus der niederländischen Provinz Zeeland*. - Ethnologia Europaea 4 (1970) p. 39-42.
- Molen, S.J. van der. *In Ameland binnenhuisjes*. - De vrije Fries 50 (1970) p. 61-72.
- Postma, O. *De fryske boerkerij om 1600 hinne*. Snits 1929.
- Postma, O. *De fryske boerkerij en it boerelibbe yn de 16e en 17e ieu*. Snits [1937].

Tenslotte noem ik nog enkele Franse en Duitstalige publicaties, die ik in de bibliografie miste.

- Daxelmüller, C. *Quellenkritische Anmerkungen zur Trachtenforschung am Beispiel Franken*. - Bayerische Blätter für Volkskunde 8 (1981) p. 226-245.
- Kaiser, H. *Handwerk und Kleinstadt. Das Beispiel Rheine/Westf.* Münster 1978.
- Knüttel, B. *Manns- und Weibskleider in Unterfranken*. Würzburg 1983.
- Lehoux, F. *Le cadre de vie des médecins parisiens aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris 1976.
- Roche, D. *Le costume et la ville. Le vêtement populaire parisien d'après les inventaires du 18e siècle*. - Ethnologie française. 12 (1982) p. 157-164.

- Schädler, K. *Die Lederhose in Bayern und Tirol. Ein Beitrag zur Kostüm-, Trachten- und Zunftgeschichte*. Innsbruck 1962.

- Wiegelmann, G. *Von der Querschnittanalyse zur seriellen Analyse*. - Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 26-27 (1981-1982) p. 235-248.

Uit de door G. Wiegelmann uitgegeven bundel *Geschichte der Alltagskultur*, Münster 1980, zijn alleen de artikelen van R.-E. Mohrmann en G. Jaritz in de bibliografie opgenomen. Er zijn nog enkele artikelen in deze bundel die daarvoor in aanmerking komen, in het bijzonder die van H. Ottenjann, K. Bedal en W. Hansen.

Nog een laatste opmerking. Bij de Scandinavische literatuuropgaven is een aantal malen een vertaling of omschrijving van de titel in het Engels toegevoegd. Het is jammer dat dit consequent is volgehouden. Zeker voor een internationale bibliografie verdient het aanbeveling titels in andere talen dan Frans, Engels of Duits op een dergelijke wijze voor een groter publiek begrijpelijk te maken. - E.D.

Moser, Oskar. *Materialien zur Geschichte und Typologie der Getreidewinde (Kornfege)*. Wien 1984, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Mitteilungen des Instituts f. Gegenwartsvolkskunde 13). 70 p., 15 afb. buiten tekst; ISBN 3-7001-0633-5; öS 142.-

Door publicaties van Gösta Berg (zie V.B. 4, 75), Günter Wiegelmann (V.B. 5, 139) en Karl Haiding (V.B. 6, 167) is de wanmolen, één van de eerste half-mechanische werktuigen in de Europese landbouw, in de afgelopen tien jaar opnieuw onder de aandacht gekomen. Daarbij bleken vooral de vragen naar de herkomst en de verspreiding te intrigeren. Berg leverde het bewijs voor een vroege import vanuit China in Zweden, Wiegelmann trachtte een dergelijk gegeven te verzoenen met de eveneens vroege verspreiding in Midden-Europa door op de mogelijke tussenkomst van de Jezuïeten te wijzen, Haiding deed een intensief (ergologisch) onderzoek van de nog aanwezige exemplaren in Steiermark. Nu is dan ook de bijdrage van Moser verschenen, terwijl het wachten is op het proefschrift van Uwe Meiners (een leerling van Wiegelmann), waarin ook aandacht wordt besteed aan de (zeer vroege) Nederlandse gegevens. Moser geeft een overzicht van de tot nu toe verschenen literatuur en neemt afstand van de pogingen een monocausale verklaring te vinden. Hij wijst erop dat er, behalve naar China, ook verbindingslijnen lopen naar de al veel eerder in de pellerij (in Nederland) en de mijnbouw (in Midden-Europa) gebruikte gereedschappen en hij vraagt meer aandacht voor de sociale, economische en agrarische omstandigheden die aan de introductie van een nieuw gereedschap ten grondslag liggen. Maar de weg naar een beter inzicht lijkt voor hem toch in de eerste plaats te lopen langs een verfijnde typologie. De gegevens daarvoor zoekt hij in de archieven (boedelbeschrijvingen), de oudere literatuur uit de geschiedenis van de landbouw en de techniek, en de nog in musea aanwezige molens. Zijn bijdrage aan een dergelijke typologie, die steunt op zijn onderzoek in het Alpengebied, met Steiermark en Kärnten als uitgangspunt, vindt men in deze studie. - J.J.V.

Romantropologie II. *Essays over antropologie en literatuur*. Onder redactie van Jojada Verrips, Jan van Bremen en Sjaak van der Geest. Amsterdam 1984, Antropologisch-Sociologisch Centrum. (Uitgave 22 Vakgroep Culturele Antropologie en Niet-Westerse Sociologie Algemeen). X, 141 p.; f 17,50.

Romantropologie II vormt een deels kritische aanvulling op Romantropologie I. (zie V.B. 7, 1 (1981) p. 87-88). Het bevat vijf artikelen. *Lily E. Clerckx* geeft een algemene schets van de mogelijkheden om sprookjes te gebruiken als bron voor de kennis van de maatschappij

waarin ze verteld werden en van de normen en waarden van de vertellers (p. 1-44). *Sjaak van der Geest* werkt de overeenkomsten tussen de antropoloog en de toneelschrijver uit. Hoewel antropologen geacht worden een compleet beeld van de werkelijkheid te geven, gebeurt dat in de praktijk nauwelijks door hun sterke neiging tot dramatiseren die ze met de toneelschrijver gemeen hebben. Dat dramatiseren vindt plaats door zorgvuldige selectie van de te bestuderen sociale groep (verre volkeren, randgroepen o.a.), door een voorkeur voor bijzondere spannende onderwerpen (conflicten, in westerse ogen vreemde gebruiken) en door de wens om te schokken en te ontmaskeren. Als oorzaken van dit dramatiseren noemt hij dat het gewone, alledaagse nu eenmaal minder gemakkelijk grijpbaar is dan het buitengewone; dat het buitengewone eerder boeit dan het gewone; dat de betreffende antropologen uit teleurstelling over de eigen maatschappij andere maatschappijen graag romantiseren (men denke aan Rusland, China en Cuba). Tenslotte: ook een antropoloog moet leven en een gedramatiseerd relaas doet het nu eenmaal commercieel beter (45-87). *Niek Miedema* zet de voor- en nadelen op een rij van de presentatie van ethnografisch materiaal door middel van een gefingeerde zegspersoon. Een belangrijk voordeel is o.a. dat een levens-echter, indringender beeld van de maatschappij gegeven kan worden (89-111). *Willem de Blécourt* plaatst een aantal kritische kanttekeningen bij de artikelen van Verrips, Van der Geest en Schweiz in *Romantropologie I*, maar slaagt er naar mijn indruk niet in om duidelijk te maken wat deze mensen nu misdaan hebben (113-131). *Sjaak van der Geest* tenslotte geeft als aanvulling op zijn artikel in de eerste bundel een schets van de situatie waarin begrafenisliederen in Ghana gezongen worden (133-141). – A.J. Dekker.

Rooth, Anna Birgitta. *L.O. En Analys av en Småbrukarhustrus trosvärld*. Uppsala 1981, Uppsala Universitet. III, 163 p.; ISBN 91-506-0307-8.

Om te weten te komen of de bovennatuurlijke ervaringen van één van haar zegspersonen (L.O.) op fysieke (menopauze) of erfelijke factoren berusten, heeft Rooth met veel moeite de ontstaansgeschiedenis van haar repertoire gereconstrueerd. Zij heeft daarin niet alleen de zegsvrouw zelf betrokken, maar ook haar omgeving. Haar conclusie is dat de verhalen wel door persoonlijke ervaringen gekleurd zijn, maar dat L.O. daarin een kind is van haar tijd en van haar omgeving en dat de inhoud voor een deel op overlevering berust. Samenvatting in het Engels. – J.J.V.

Rooth, Anna Birgitta. *Från lögn saga till paradis*. Uppsala 1983 (te bestellen bij Almqvist & Wiksell Int., Stockholm). (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Ethnologica Upsaliensia 12). (10) 149 p., 45 afb.; ISBN 91-554-1462-1.

In de Typencatalogus van Aarne-Thompson vindt men onder de nummers 1875-1899 de leugenverhalen. Beschouwt men ze nader dan lijken ze op het eerste gezicht moeilijk te onderscheiden van andere verhalen met een irrationele inhoud: sprookjes, legenden, fabels. Het meest typerende voorbeeld van het probleem levert de vergelijking van de verhalen over luilekkerland en soortgelijke fantasieën en over het paradijs. Om vast te stellen waar de grens ligt tussen geloof en fantasie, heeft Rooth een groot aantal leugenverhalen geanalyseerd, in het bijzonder die uit de verzameling van C. Müller-Fraureuth (*Die deutschen Lügendichtungen*, Halle 1881). Zij komt tot de conclusie dat niet het waarheidsgehalte aan de indeling in de genoemde genres ten grondslag moet liggen, maar een combinatie van factoren, waarvan de structuur van het verhaal en de sociale context de belangrijkste zijn. Het boek heeft een Engelse samenvatting (p. 127-135). – J.J.V.

Wallfahrt – Pilgerzeichen – Andachtsbild. Aus der Arbeit am Corpuswerk der Wallfahrtsstätten Deutschlands: Probleme, Erfahrungen, Anregungen. Mit Katalog und Abbildungen der baden-württembergischen Wallfahrtsbildchen in der Sammlung Hofmann, Würzburg. Herausgegeben von Wolfgang Brückner. Würzburg 1982, Bayerische Blätter für Volkskunde. (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 14). 279 p., talrijke ill.; DM 18,-; ISSN 0721-068-X.

Onder leiding van Wolfgang Brückner wordt vanuit Würzburg gewerkt aan een inventarisatie van bedevaartsplaatsen in heden en verleden in enkele bisdommen in Midden-Duitsland. Na het verschijnen van een voorlopige catalogus van deze bedevaartsplaatsen doen Beate Plück, Hans Dünninger, Horst Schopf en Alois Döring in de hierboven genoemde bundel in twaalf korte artikelen verslag van hun ervaringen met de bronnen die zij voor deze inventarisatie hebben gebruikt. Zij wijzen o.a. op de voorzichtigheid die men moet betrachten bij het raadplegen van de bestaande literatuur, op het geringe resultaat van een schriftelijke enquête onder pastoors, op de waarde van bedevaartsprentjes, die soms de enige aanwijzing vormen voor het bestaan van thans in vergetelheid geraakte bedevaartsplaatsen, en op het grote nut van bezoeken ter plaatse, die vaak onjuiste mededelingen in de literatuur kunnen rechtzetten. Het doornemen van archivalia om bedevaartsplaatsen te achterhalen blijkt een tijdrovende en betrekkelijk weinig lonende bezigheid. Alois Döring stipt verder de inventarisatie van bedevaartsplaatsen in het Rijnland aan (vgl. V.B. 9, 190) en Heidemarie Gruppe geeft een indruk van de omvangrijke documentatie die zij verzamelt over pelgrimstekens. Het boek bevat tevens een catalogus van 204 bedevaartsprentjes uit Baden-Württemberg, bewaard in de collectie Hofmann, waarvan er 167 op ware grootte worden afgebeeld. – J.H.

Wheaton, Barbara Ketcham. *Savoring the past. The French kitchen and table from 1300 to 1789.* Philadelphia 1983, Univ. of Philadelphia Press. XXI, 341 p., 41 ill.; £ 16,05; ISBN 0-8122-1146-4 (pbk.).

In de inleiding van haar boek merkt Barbara Ketcham Wheaton op dat het nogal vreemd is dat er tot nu toe erg weinig wetenschappelijk onderzoek is verricht naar de geschiedenis van een van de meest verfijnde culinaire tradities in de wereld, de Franse keuken. Vooral gegeven deze leemte is de opzet van dit boek allesbehalve bescheiden. In iets minder dan 300 bladzijden wordt bijna 400 jaar geschiedenis behandeld. Daarnaast bevat het boek een lijst van literatuur en bronnen (22 p.), indices (14 p.) en een selectie recepten uit belangrijke kookboeken (37 p.).

Wheaton behandelt twee aspecten van de Franse keuken, de *haute cuisine* en de *cuisine bourgeoise*. De *haute cuisine* is ontwikkeld in de grote keukens van de rijke adel. Uit de kleinere keukens kwam een iets andere manier van koken, meer beperkt in zijn mogelijkheden, bourgeois of ook wel regionaal genoemd. Wheaton maakt duidelijk dat het verschil tussen deze twee niet altijd aan te geven is: de negentiende-eeuwse betekenis van het begrip 'bourgeoisie' is niet van toepassing op de periode van het Ancien régime. Ze weet het verschil goed te illustreren aan de hand van François Pierre de la Varenne's *La cuisinier françois* (voor het eerst gepubliceerd in 1651) en Nicolas de Bonnefons' *Les delices de la campagne* (voor het eerst gepubliceerd in 1654). Wheaton is zich goed bewust van de beperkingen van haar voornaamste bronnenmateriaal, namelijk kookboeken. Omdat de schrijvers van kookboeken zo goed als nooit vermelden waar ze hun recepten vandaan hebben, is het onmogelijk precies te weten in hoeverre de recepten in een kookboek representatief zijn voor de tijd waarin het boek is uitgegeven.

Binnen dit kader behandelt Wheaton tal van interessante onderwerpen. Een steeds terugkerend thema is het culinaire debat tussen de koks die alsmaar iets nieuws en onherkenbaars op tafel willen zetten en de koks die het als hun taak zien de natuurlijke smaak van de ingrediënten naar voren te brengen. Voorstanders van zo'n *nouvelle cuisine* vindt Wheaton al in de zestiende eeuw. Een ander intrigerend onderwerp is de verspreiding van de Franse *haute cuisine* buiten Frankrijk. In de eerste helft van de achttiende eeuw speelde Vincent La Chapelle hierin een belangrijke rol, vooral in de Nederlanden.

In een boek van deze omvang zou men verwachten aanwijzingen te vinden over de verbanden tussen culinaire veranderingen en andere culturele of politieke ontwikkelingen. Dit is met betrekking tot het midden van de zeventiende eeuw goed gelukt. Omstreeks deze tijd vond een poging tot systematisering plaats van allerlei soorten kennis, waaronder ook de kennis over koken. Varenne's *Le cuisinier françois* gaf aanwijzingen voor het vervaardigen van basiscomponenten, zoals bouillons, vullingen en mengsels van kruiden en van diverse manieren voor het binden van sausen en soepen. Dit waren de bouwstenen voor de samenstelling van gerechten.

Aan het einde van het boek zijn 41 recepten opgenomen uit kookboeken geschreven tussen 1300 en 1791. Ze worden weergegeven zowel in het oorspronkelijke Frans als vertaald in het Engels met toevoeging van aanwijzingen wat betreft hoeveelheden en bereidingswijze. Deze recepten maken het boek geschikt voor zowel etenschappelijke als wetenschappelijke doeleinden. - Catherine Salzman, Rotterdam.

Zwan, Puck van der. *Noordwijk en zijn klederdrachten.* Noordwijk z.j. Boekhandel A.C. van der Meer. (Op zoek naar het verleden. De geschiedenis van Noordwijk III). 63 p., tatr. afb.; f 16,50; ISBN 90-70-7960-31.

Over de oorsprong van de Noordwijkse klederdracht is in dit boekje maar weinig te vinden, des te meer echter over de ontwikkeling die de dracht doormaakte in de periode 1870-1930. De schrijver beschikte voor die tijd over een uitgebreide documentatie in de vorm van foto's en mondelinge getuigenissen, waardoor hij in staat was een boeiend verhaal te schrijven over de veranderingen waaraan de klederdracht in die zestig jaar onderhevig is geweest. Daarbij werd niet alleen aandacht geschonken aan de opeenvolging van de verschillende modes, maar ook aan de sociale differentiatie van de dracht. - H.v.K.